لاكین شولای بولسادا. تاتار فیئادالالاری 16 - 17 نچی عەسرلاردا
سەیاسی حۇقوق جەھەتتەن ئوزلەرنىڭ روس سینفداشلارندان
توبەن ئیدیلەر. مەسەلەن، بیك وە خانزادەلەرنی تاتتالی
مەجلسلەرگە كرتسەلەردە، تور گە ئوتۇرتسالاردا، ئالارنی ،ئول
زامان روسییەسنىڭ ئیك عالی زاكون چیعارو قورولتایی بولعان
بایارسكی دوماغا كرتمیلەر ئیدی. شولای ئوق بیك وە میرزالار
تاتار فیرقەلەرنىڭ باشلقلاری حیسابلانسالاردا، ،بو ئیسمدەگنە
،بولب عەسكەرنىڭ چن باشلقلاری «تاتار عالاواسی» ئیسمندەگی
روس تۆرەلەری بۆلادر ئیدی. شولای ئوق ،بو فیئادالالار
مەسكەو پاتشاسی ئالدندا مۇسلمان جیرلەرندەن كیلگەن ئیلچیلەر
بولعان مەجلسدە تۆردە ئوتۇرسالاردا، قازاندا وە قاسیمدە بولسن
ئالارنىڭ ئۆستلەرندەن مەحسوس روس تۆرەلەری ،بو حاللار
،بلەن مۇناسەبەتدە بولمیلار ئیدی. قازان، قاسیم ئارقلی ئوتكەن
ئیلچیلەر" بلەن كورشب سۆیلەشمەسنلەر دیب قورقب تیكشرب
ئورالار ئیدی.

حۇقوق روسییە دەولەتی قارشندا ئاز بولسادا، ،بو فیئادالالار
ئوزلەرنىڭ تاتار جەمعییەتندە ،زور ئورن تۇتالار، قۇللار - چورالار
ئاسریلار ئیدی. ،بو مەسئەلەنی ئاچب بیرو ئوچن بز مۇندا
1639 نچی یلدا یازلعان عەلیكەی ئاتالق ئیسمندەگی بر تار-
یساكراتنىڭ وەسییەتنامەسنىڭ بر كیسەگن ئوز ئیملاسی بلەن
كوچرب ئوزابز؛ مۇندا 17 نچی عەسردادا واسساللق وەسۇۋەرەنلك
حۇكم سۆر گەننەدە كورەچەكبز ھەم فئیادالالارنىڭ حوجالقلاری بلەندە
بردە بشەرحسز-نیبسز تانشاچاقبز، ،شول زامانداعی مەدەنییەتنىڭ
دە نی دەرەجەدە بولعانن عەرەب سوزلەرنىڭ یالعش ئیملالارندان
كورەچەكبز:

«بر اللە تعالی حضرتلاری‌نىڭ عنایتی حاكی برلەن‌تقی عزیز
پیعمبرلارینىڭ حدیثی قران آیتلاری برلان تقی دۆلت لیغ
پاتشاه حضرتلاری خان هم اولوع بیك میحایل فیدورریچ
وسیپاروس نیىڭ یرلغی هم اولاژینیاسی برلان تقی شرلیت
دورستلیگی برلان تقی سید و سعادت ماللا وموجوداتلارینىڭ
شهیدلیق (شاهیدلك ئورننا) لاری برلان ایامیز (سۆۋەرەن
دیكەن سوز) آرسلان خان حضرتلاری اوعلی ایامیزسید
برهان سلطان حضرتلارینىڭ یارلیقاب بیورعان روحست
(رۇحسەت) لاری برلان تنگر تعالی حضرتلاری‌نیىڭ بنداسی
آقای میرزا اوعلی علیكدی آطالیق اوز ایقرار كونكلومیز
برلن ایامیزسید بورهان سلطان حضرتلاریما باش
اوروب روحست تیلاب عقلیمیز اوسومیز دورست لو كوندا
دونیا و آخرتلیك اشلاریمیز آسانطلیق برلان آمان
بولعان ایردوك یتب بو واصیت نامه حطیمیزنی كوزومز
ترۆیندە یازدوردق... (مۇندا بیك كوب مۇھیم بولماعان
ئورنلارنی ئوشرب قالدرابز)... بو واصیتیمزچه ایامیزسید برهان
سلطان حضرتلارینه تقی آنالاری ایامیز فاطمه سلطان بیكیچ
حضرتلارینه باش اورعای سز بر قوللارینه یرلیقاب كونكول-
لاردین تمیل ایتب بربكان ایچكان آشلارین سولارین بركه
حالال ایسونلار بزینیاك بركان ایتكان جزمتیز كوچومز
آنزعا حلال بولعای... آلارنیىڭ یرلیقاسیندا (ئالارنىڭ ئیعانەتی
بلەن) بتكان یورتومز تقی مجلد قرالایمز ایامیزسید برهان
سلطانلارینىڭ حقی ترور هر نیچك ایتلار هر كیم كه یرلیقاسلار
آلارنىڭ ایركی بار تورور تقی تقی ایركان كشی ایامیز فاطمه
سلطان بیكیچ حضرتلارینه اوراز محمد باشماكوۋ (ۋ-رەیسچە B)
میراث بریب كیتكان آی‌صاو آتلیغ خاتون برلان باش اورامیز

(بولدك ئیتب قالدرابز) بر قارت قولدرین شونڭ برلان
یاده ئیتسونلار بر نیننڭ قولامیزدا اوسکان اوض مادیانیسیز
(کوك بیه آت (I)) برلان باش اورامیز...یان بولاط اوعلی
قوطوناى حاتونوندان ساتب آلعان ایربند اوعلی قورمانای
آتلیع نیس چورام (قولوم) آعا میراس ایتیم...تقی آحد
محمدسید اوعلی کیاویم تین محمد سید برلان بوجندوم
تابیش بیکاچ برکا فعیل بولعای‌لار ایر دعالار آلارعا شواوق
قوطوناى حاتونوندان ساتیب آلعان ابریند اوعلی ایوانای آتلیع
نیمیچ چورام بزدین سونکرا میراث بولسون آلارعا تقی علی
بك حافیظ اوعلی کویاویمیز اش محمد برلان حزینداشیمیز
سلطان بیکاچکا آلارنینك ایکی‌سینه بورنای اوعلی اوتدمیش‌دین
ساتیب آلعان نیمیچ مارجام قورمان‌بی آتلیع میراث بولسون
(بو چورلار تاتار روس عدسکرنده سوعشب ئدسیر ئیتب
آلب قایتب سونرا ئول ئسیرلەرنڭ تاتارلاشقان کره باستنویلاری،
قوللاری)...ایمدی تقی بو میراث برکان نسیر (ئدسیر
لاریمیزدین باشقه اوزیمیزیننك آیلامال حقی‌میز آندیرای اوعلی
یایس آتلیع چورامنی حق ریضاسی اوچون پیعمبر علیه‌السلام
شفقتی اوچون قیامت اومیدی اچون اوز باشیمیزدان آزاد
ایتدك اوزکا آزاد (ئازاد) لارینك قوتوناى حاتونوندان ساتیب
آلعان ایربنه آتلیع چورانینك حاتونی یوربه قزی دولش‌بی
هم آزاد ایتدك اوزکا آزادلارینك آزاد بولسون تقی آلارنڭ
آزاد حطلارین هم اوز توزیمز بتروبندا توزومز آلدوندا
یازدوردوق...تقی آندرای آتلیع اوروص چورامیز هم

۱) ویلیامینوف-زیرنوف تەرجمەسی.

ابر تلی کتی‌دور هر قایدا سوسا اوز ابرکی برلان آندا بارسون
حلا داعی کچی اویومیزعا بریب یبارکای‌سز....(2)

بو داکومینتدا بزباری پالەك. روس، نیمس، جنسندەن
بولعان قوللارنی‌عننا کورەبز ئەمما شول زامانلاردائوق باشقا
بر واسیعەتنامەدە ئیسه تاتار قوللاریدا زیکر قلنالار. مەسەلەن
کیش بیکه-بیکەچ دیگەن بر خاتن ئاریشتاکرات ئوزنڭ
وەسییەتنامەسندە:
«من کیش بیکه بیکاچ دونیادین رخلت قیلعان سوکرا
«بالتطاج آتلیع صورا آتنڭ اوعلانلاری اوراقای بیرلان‌شابای
وهم‌،ؤنج. علی و هم قازمیش ئدووه‌لکی شیکتللی ئیرنه حرمت
قلسنلاردا. ئول حلالم عالله عول دنیادین رحلت قلعاج
ئازاد بولسنلار» دی..

قازان خانلغی ئورنندادا 17 نچی عەسرنڭ
باشندا ئالپاوتلار تەلی شاقتی کوب: لاکین ئول
ئالپاوتلار واق، ئیرلەرنڭ قوللارندا ئالتمش توعزار
بویسنعان کرەستیەنەن ئارتقلی بولعانی یوق. مەسەلەن قازان
ئارتی ئالات بولندا 166 یومشلی تاتارنڭ یورتی بار: شوندا
یومشلیلار 382 جان تورالار؛ شوندا چورا-دوار اوبلار 86 کشی؛
ئەما قالعان بو ئالپاوتلارعا خوقوق یەنیسه ئیقتیسادی یاقدان
بویسنعان تورلی ئیسمدەگی کرەستیەنلار دوار اوبلار بلەن برگە
322 جان: ئارچا بولندا 99 میرزاوە. یومشلی یورتی (دووری)
بولب. شوندا 295 ئالپاوت جنسندەن بولعان جان بار؛ چورا-

2) بو داقومینتنی شول قەدرلی کە کوچرب. باشقا جیرن قالدرابز؛
بوندا نیچنك تاتار بولعان چورالارنی‌عننا قوللدرالار دیب ئویلانسه،
جەواب بیك تاسات تیلدی 1028 یلدا تاتارلار قولداعی خرەستیان
قوللارنی ئازاد ئیتو حاقدا ئەمر چقتقان: بو لاکین ئەلی عەمەلکە
ئاشماعان ئیدی: شونی سیزب بولسا کیرەك ئالپاوت عەلیکەی ساوابلی
بولو ئوچن قوللارن ئوزی قوتلدررعا ئاشقعا توزعاندر.

دووراوابلار 35؛ ئەمما بوتن کرمستیبەن 182 کشی. جوری بولده
میرزا هەم بومئشلی تاتارلارنڭ 203 یوڕتی هەم شوندا 868
جان ئالپاوت جنئسندەن کشی تورا. شولارنڭ ئاوللارندا 724
کرمستیبەن بار. ئەمما شونڭ ئچندە چورا — دوراوابلار 4 کشی:
مۆندان کورێنەکی، 17 نچی عەسرنڭ ئورتالارنا تابا قازان
ئولکەسندە تاتار ئالپاوتلاری کوب قالسالاردا، بۆلارنڭ کرمستیبەنلاری
چورالاری بیك ئاز. شونڭ بلەن بر گە بو زاماندا ئینەی بو
ئالپاوتلارنڭ حوجالقلاری یاللانماں ئشچێلەر واسیتاسی بلەن ئشلی
باشلاعانلاریدا کورنلە. ئالات، جوری، ئارچا یوللارنداعی تاتار
ئالپاوتلارنڭ قوللارندا 43 یاللانب ئشلی تورعان، روسچا
«تابیبت» ئاتالعان حزمەتچی - کرمستیبەنلار کورێنەلەر.

قازان ئالئنو بلەن تاتار فیئادالللارنڭ ئیدبالوگییەلارندا ئوزگە-
رش بولمادی. واسسال، بیك، میرزالار ئوزلەرنڭ تاتار یووۋەرە-
نلەری بولعان خانلارن مەسکەو پاتشا سئناعئنا ئالماشتردلار هەم
ئالارنی شولای ئوق حورمەت ئیتە تورعان بولدئلار. مەسەلەن
چار باریس زاماندا یازلعان بر فارسی تاریخ کیتابی تەرجەمە-
سئنڭ مۆقەددیمەسندە شوندی سوزلەر توقیبز: «جملەتە — الکر-
بستان پادشاه حضر تلاری باریس فیدراوج الوع بیك ئاق خان...
ئاینالاسی (ئەیلەنەسی) ئالتی خان توکراگی تورت خان دۆنیانڭ
تورب بورچین (پوچماعن) بیلگەن (بیلەگەن) خان.....» دیب
ماقتاب کینە وە تاتار خانی بلەن روس چارن هیچ بر ئایرمی
چۆنکی خان شیکنللی ئولك» ئاق خان وە ئاناڭ سینفداشیدر.
ئالدا کیترگەن رەقملەردەن بیك یاخشی

فیئادالیزمنڭ بتووی.

کورنەکی، 17نچی عەسردە تاتارلارداعی
فیئادال سینفلاری ئاقر- ئلاب کیمی بارالار:
دیمەك فیئادالیزم قازان ئالنعاچ ئاقر ئلاب زاعیفلەنئب کیلە

بیلگەنلی مۆنڭ بر نەتیجەسە بدبی بار. ئیك ئئلك تاتار فیئادالیزمئنا
ئایاق چالعان، ئانی ئاودان تەگەرە تب توشرگە سەبەبچی بولعان
نەرسە ئیدل قریلارنداعی هەم قازان تیرەسندەگی تاتار فیئادالللارنڭ
جیرلەرن ئیحتیلال باسدرلعاچ مۆسادارە قئلب روس ئالپاوت
وە روحانیلارئنە بیرو بولدی. شونڭ نەتیجەسندە 16 نچی
عەسردا تاتار فیئادالللارنداں ئالئنب روس قولئنا کرگەن
جیرنڭ میقداری: ئاو باعندا 200503 دیسەتینەگە، ئەمما
قازان ئارتندا (قویاعندا) 1352800 دیسە - تینەگە جیتدی.

17نچی عەسرنڭ باشندا قازانئار حیبسکوپئنەگنە بیرلگەن
جیرنڭ میقدارئدا 11830 دیسەتینەگە جتدی. دیمەك تاتار
فیئادالللارنڭ جیرلەرنڭ یاخشی ئورنلاردا بولعانلاری روس،
روحانی بایار هەم سلوژیلی ساسلاوییەسئنە کرب بتدی: بر ئاز
جیر تاتار میرزا وەیومئشلئلاری قولندا قالدرلسادا، ئول جیرلەر
قازاندان، ئیدل قریبندان یراق بولعانلقدان ئاندا ئیگن بلەن
شۆعۆللەنو فایداسز ئیدی. تاتار ئالپاوتئنڭ ئئشلەری بازاردا روس
ئالپاوتئنقی بلەن کورەشە ئالمادی: ئاشلق تاتار ئالپاوتئنا قیباتقا
توشەدر ئیدی، شونڭ بلەن بەرابەر قازان ئالنعاندا سوعش هەم
ئیحتیلاللی تیدرعاندا، بوتاتار ئالپاوتئنڭ برکیسەگی قاچدی، لاکین
هزور برکیسەگی قرلدی. مەسەلەن، 1557 - 1558 یللار قوزعالئشن
باسدرعانداعئنا 1500 تاتار میرزا وە بیکلەری قرلدئلار. چار فیدر
(1584 — 1598) وەئانڭ ئیسمندەن مەملەکەتنی ئیدارە قئلوچی
چوقنعان تاتار میرزاسئنڭ ئوعلی باریس عودونوف «قازان
پاتشالئعی مۆدیری» لەقەبن یورتسەدە، شول ئوق سەیاسەتنی
یورتدی: لاکین بو زامانالاردا تاتار عەسکەری ئدلی مەسکەونڭ
قرم، لیوونییە، باشقرد، نوعای پولشا بلەن سوعشلارندا کیرەك
ئیدی: شونڭ ئوچوندە ئیوان گروزنی ئوزئنڭ سوگەی کوڭلەرندە

ھەم چارقىلىر بر ياقىدان تاتار مىرزا وە بىكلەرنى ئوز وە
تانلەرنى ئىكانومىكا ياغىدان قىسالاردا، مەسكەونىڭ ئىچكى جىرلەرندە
ئالارغا جىرلەر بىرىب خزمەت ئىتەروە دەوام قىلدىلار؛ ھەتتا
ئالارغا روس چورالارن (كرەپاستنوىلارن) ھەم سوغىشلاردا
ئەسىر ئىتىب ئالىنىب قايتقان پالاك (يان چورا) نىمىس قوللارن
قوللارندا ئوتارغا ئىرك بىردىلەر. لاكىن بو ئىرك واقتلى ئىدى؛
بر چارا ئىدى؛ مىرزالارنىڭ روس كانكوريتلەرى بىلگەنلى
مۇندان رازى توگل ئىدىلەر؛ بو بر ئىكنچى ياقدان «بوسورمان»
(روسلار مۇسلمانلارنى شولاي ئاتىلار بولغان) ئالپاوتلارى قولنىا
روس وە خرىستىيان كرە پاسنويلارن بيرو ئىسە روسىيە دەولەتى
شىكلى تيوكراتىزم (دين) ئەساسىدا تۈزلگەن بر مەملەكەتنىڭ
ئەسلىتىنادا خىلاف ئىدى. شونىڭ ئۈچن روس حاكىم سىنىقى
بولغان بايار وە سلوژيلىيلارنىڭ ئىدىالوغلارى پوپلار – روحانىلار
مۇگارعاچى ئالمادىلار. مەسەلەن، قازان تار حىيىسكوپى گىرماگىن
چارقىلىرغا شىكايەت يازب تاتارستانغا كىلىب ئوترغان روسلارنىڭ
بوزلغانلقلارن تللەرن وە دىنلەرن ئوتتىب مۇسلمان تاتار تەسىرندە
تۈشكەنلكلەرن بلدىردى. مۇنىڭ نەتىجە سىندە بوتون مەسجدنى
جىمرىرگە دىب بر فەرمان چىقسا، 1593 يلدا تاتار سلوژيلى
كشىلەرندە روس وە عۇمومەن خرىستىيانلارنى خزمەت
ئىتدرمەسدە يگەن توكاز چقدى. مۇندى توكازلار ھۈكندان
كوب چقدىلار؛ بوشولارنىڭ بىرنچىسى ئىدى. لاكىن
بو قانوننىڭ تاتار فيئودالىزمن جىمرىرگە زور بر فاكتر
بولغانلىغن ئوتترغا يىبارامى، چونكى مۇنىڭ بلەن تاتار
ئالپاوتلارى بىك كوب ئشچى قولندان جودا بولدرغا
تىيش ئىدىلەر؛ ئەگەر تاتار – ئالپاوتى مۇسلمان چوراسىن قاتى
وە كوچلەب ئشلەتە باشلاسا. تاتار ئالپاوتلارى قولنداغى تاتار –

مۇسلمان چوراچلارىدا چوقتىب ... تار قاسندا قوتلو ئىجتىمالا –
رى بار ئىدى. ئىمما مۇندى برش نىشلى ئورى ... لەرنى بوغاتقاچ
ئەگەر تاتار ئالپاوتى ئاول خوجالىغن دەوام قىلدرام دىب باللانمان
ئشچى كوچى بلەن خوجالىغن ئالب بارورغا كىرەك ئىدى؛ بۇلاي
بولغاندا تاتار ئالپاوتنىڭ جىرندە ئىشكەن ئيگن روسلارنىقى
بلەن بازاردا كانكورنسىيە ياسى ئالاچاق توگل ئىدى؛ شونىڭ
ئوستىندە تاغى ئول زاماندا باللانمان كشى تابووىدا ئوگايىسز
بولغان. ئەگەر بوغارندا سويلەنگەنچە تاتار ئالپاوتلارى جىرلەرنىڭ
قازاندان وە ھسو يوللارندان يراق بولغانلىغن حەترگە ئالساق،
تاتار ئالپاوتلارى خوجالقلارن بۇتونلەى ئالتب بارا ئالاچاق توگل
ئىدىلەر. لاكىن چار باريس زاماندانوق روسىيەدە 1598 يلدان
1613 يلغا قەدەر دەوام قىلغان «سمونا» ئاتالىب يۈرلگەن
ئىجتىماعى وە سەياسى حەرەكەت باشلاندى. مۇنە بو حەرەكەتدەن
تاتار يۇمىشلىسى بر ياقدان ياخادان كىرەك بولدى، ئىكنچى
ياقدان ئانى ئاپولاندرودا حاكىم سىنفلار ئۈچن قورقنچ بولدى.
مۇنە بز حازر فيئوالىزم جىمرلو مەسئەلەسن قالدرب ئوروب
بو ئول واقىعەنى سۆيلەب ئالابز

تاتارلارنىڭ ئىجتىلالىغا قاتنىشولارى.

ئون جىدىنچى عەسردە چار باريس ئولب
1613 يلدا زامانلارنى سايلاغاچ، برنيچە
واقتلار دەوام قىلغان ئىجتىلالدە تاتارلاردا
ئىشتىراك قىلدىلار. مۇندا تاتالار ئەلى بر
مىللەت بولب توگل، بر سىنف بولب قاتنشدىلار. روسىيە
تارىخندان مەعلوم بولغانچا، بو ئىجتىلالنىڭ ئىك زور كوچى
ئالپاوتلاردان قاچقان، «قازاق» ئاتالب قرلار، داللاردا، بۇيك ھسو
يوللارى بويندا يۇرگەن بر عونسردان مۇرەككەب ئىدى.
بو «قازاق» ئاراسندا كوبرەگى «روس بولسادا، باشقا

ئەبرى رۇس وە تاتارلاردا يوق تۇگل. ئەلى ئىۋان گروزنى ئىسەن چاقدا نوق نوعاى مىرزالارى پاتشاعا قازاقلارنىڭ تالاوندان شىكايەت قىلىب يازعاچ، چار ئالارعا «قازاقلار رۇس قىلنا تۇگل» دىب بۇلارنىڭ نچندە قازان، قرم، ئازاق تاتارلارندا بارلىقىن بىلدرگەن ئىدى. مۇنە شونىڭ ئۈچۈن‌دە تاتارنىڭ يارلىسى تۇرلى قىسنقلىقلار كورگەنى رۇس كرمىسىيەنى بىلەن برگە «قازاق» بولىب حەرەكەت قىلعان.

تاتارلارنىڭ مىرزا، كنەز، عوموميەن تسلوزىلى قىسمى بولسا ئوزى ئىككىگە بولىنىب حەرەكەت قىلعان. بر تۇرلىسى بولسا بايارلار تارافىدا، دىمەك ئەكسىلحەرەكەت ياعىدا ئىش كورگەن. ئالارنىڭ قايسىسى بايار ـ پاتشا واسىلى شويسكى (1606—1610) تارافىدان تەشەككۈر يازولارىندا ئالعاعانلار. مەسەلەن 1609 يىلدا 12 ئاپرىلدا زىيە تاتار، چوواش چىرمىشلەرىنە يازلعان بر تەحسىن مەكتوبىندە «سز ئاللانى ھەم مۇسلمان دىنىگزنى ئۇنتمىچا» بزگە ياخشى خزمەت ئىتەسز: پالعان دىمىترىلەرگە مىنم عەسكەرلەرم بىلەن برگە قارشى سوعىشا سز» دىب ماقتى. شونىڭ ئۈچۈن‌دە بو سىنىف تاتار ئاق سۆيەكلەرى مەسكەوگە يازعان گراموتالاردا قانشدىلار: ئوزلەرىنىڭ سىنفى مەنفەعەتلەرى ئۈچۈن مىتر. يالىتلەر بىلەن برگە حەرەكەت قىلودان تارتنمادىلار. مۇنە مىسال ئۈچۈن شول گراموتانىڭ برسىن ئالىق: «قازاقلار ئوزلەرىنىڭ عەھدەلەرن بوزىب بۆتن واتان دۇشمانلارى، پالەكلەر، لىتوالىلار ھەم رۇس ۋورلارىنا قارشى سوعىشالار.... بز مىترىاپالىت ھەم قازان مەملەكەتىنىڭ بۆتن كىشىلەرى تاو ياعى ھەم نوعاى تاتارلارى چىرمىشلەر نىۋنى ئاوعورود وە ئىدل بويىنىڭ باشقا شەھەرلەرى بىلەن برگە قەرار بىردك: بز ھەممەبزدە ھەر واقتدا بر كىبكەندە بولرعا ھەم مەسكەو، قازان ئىللەرىنىڭ

بر بولوون يائلارعا، بر برىبز بىلەن تاتو تۇرورعا. حىيانەت ئىتوچىلەر، عەيبلىلەرنى گوناھلارىنا كورە جەزا ئىتەرگە بولدق. بز مەسكەو تەختىنە ئاللا بر پاتشا جىبەرگەنىنە چاقلى ھەمىشە شولاي بولوربز... ئەگەر قازاقلار بزنىڭ ريزالقدان باشقا برەر كشى سايلاسالار، بز ئاڭار ريزا بولمابز». مۇندى گراموتالار بىك كوپ. بۇلار بارى شونى كورسەتەلەر، بو سىنىف ئاق سۆيەك تاتارلارنىڭ مەنفەعەتلەرى روسلارنىقى بىلەن برگە؛ قارا سۆيەكلەرنىڭ «قازاقلارنىڭ» باش بولووى قورقوسى بۇلارنى ئوزلەرنىڭ ئەووەلگى دۇشمانلارى بىلەن‌دە برلەشدىرە ئالا.

لاكىن قارا خالق وە بەعزى ئىسكى،
مەسكەودەن
مۇستەقىل تۇرمۇشنى كىرى قايتارغاتلەوچى
ئايىرلو فىكرى. ئاق سۆيەك وە عۇلاماسىنفى ھاماندا ئىحتىلال ياعىدا حەرەكەت ئىتەلەر: حەتتا يارم مۇستەقىل قاسىم خانى ئورازمۇحەممەد ئوزىنىڭ عەسكەرى بىلەن «توشىن قاراعى» دىب مەشھور ئىحتىلالچى وە قازاقلار ياعىدا تۇرا. ئانىڭ ئوعلى حەتتا توشىن‌دە، سوڭرا «قاراق» كالوعاعا قاچقاچ ئاندا تۇرا. يانقردىلار. سىبىر تاتارلارى نوعايلار ھاماندا شول شويسكى عەسكەرىنە، سوڭرا پالاك عەسكەرىنە قارشى سوعىشا. عەسكەرى فىرقەلەر بىلەن حەرەكەت قىلا.

شويسكى تەختەن توشرلگەچ، قازاندا ئاندان ئىلك مەسكەودەن ئايىرلىب ئەسترخاندا بۆتنلەي مەسكەودەن ئايىرلىب ئىران قول ئاستندا (1) ئىدل بويندا ئايرم بر دەولەت ياساو فىكرى توا. ئىكانور شولگىن دىگەن دىياك (ۋايۋادا-والى قول ئاستنداعى تورە) 1611 يىلدا تاعىدا كۆچلەب مۇسلمان

(1) بو زاماندا ئىراننىڭ شاقتى كۆچلى سەفەويلەر سەلالەسى قول ئاستندا جىيلعان چاعى.

گە بېرگەن ئىدى.) بىرىنچى يالغان دىمىترى وە شۇلاي ئوق
ئانى قاللىرىپ شۇنداي ئوق ئوراز مۇخەممەدگە قاسىم خانلىقىن
ئىدارە قىلىشنى تاپشۇردى. مۇگرا قاسىم خانى وە تاتارنىڭ ئاق
سۆيەكلەرى ئىككىنچى يالغان دىمىترى ھەم پالەكلەر ھەم قازاقلار
ياغىنا چىقالار. شۇنىڭ ئوچۇن زامانىنىڭ مىللەتچىسى روس
يازوچىسى ئابراھى پالىتسىن يارىس غودونوفنىڭ پاتشالىق دەورىن
سۆزلەگەندە «بو دۇنيادە چار يارىس شۆھرەت ئالدى ھەم قاسىم
شەھەرىنە خان قويدى ھەم ئول ئولگەن سوڭندا بو بوسورمان
غورورلىب ئاتاق تەختىندە وارىس بولغان كىشىلەرگە بويسۇنماس
بولدى» دى. خان ئوزىنىڭ عەسكەرى يالغان دىمىترى ئىككىنچى
تۇرغان توشىن ياندىغى لاگېرىغا كېتىب كوب واقتلار شوندا
تۇردى. لاكىن ياشداغى قاسىم خانى وە فېئودالللارنىڭ روس
حاكىم سىنفلارى «توشىن قاراغى» دىب بۇرگەن بو دىمىترى
ياغىندا بورونى عەجەبرەك شىبىكىللى تۇيلا. چۇنكى دىمىترى
وە ئاتاق بارانلارى بىلەن قاسىم ئاق سۆيەكلەرىنىڭ مەنفەعەتلەرى
ھېچدە بىر بولماسقا تېيىش ئىدى. لاكىن مۇندا توب ئىقتىسادى
سەبەب بار ئىدى: توشىنچىلار ياغىندا بولغان قاچقان كرەستىيەنلار
پالەك وە لىتوالىلار. قازاقلار تاتار ئالپاوتلارىنىڭ جىبرلىرن تالىبلار،
تالارنىڭ ماللارىن ئالالار؛ وە شۇل زاماندا كومىنتى ئىلى بىلەن
ئېيتسەك крестьянинек грабит, бьют и мучат и даней пра-
вит, и кормов конских и людских правят же وە شوندان
غاجىز بولغان كرەستىيەنلار قاچالار. تاتار ئالپاوتلارى ئىشچىسى
وە كرەستىيەنلاردەن ئالىنا تۇرغان ئابروك-ياساقسىز قالالار ئىدى.
مۇنە ئوراز مۇخەممەدنىڭ توشىن قاراغى ياغىنداغى پالەك-لىتوا
قىرقىلەرىنىڭ كاماندىرلارى سايىكاگە يازغان خاتلارىنا قاراساق،
ئاندان تاتار ئالپاوتلارى وە خانزادەلەرىنىڭ روسىيەنىڭ تۇرلى

وە روسلارنىڭ بارلىق سىنىف ئۇنسۇرلىرىنا تاپاپ ئىچكىلەپ چىقالار.
حەتتا بو خەبەر ئول زامانداغى ئوغلى مەسكەو تەختىندە سابلانغان
بولشە كارولى سىگىزموندقادا ئېيشتىلە. شۇنىڭ ئوچۇن ئول
مەسكەودەگى ئوزىنىڭ تارافدارلارىنا شۇندى بىر يازو يازا:
«مەسكەو دەولەتىنىڭ واق كىسەكلەرگە بولىنوونىدەن ساقلانىڭىز»
پسكوف ھەم ناوغورود تەھالىسى شۆيىتسىيە كارولى ئوغلى
ياغىندا: سىزدە ئىسە شوندى خەبەر بار: ئەسترخان، قازان وە
باشقا تاتار ياغى شەھەرلەرى بىلەن كېلىشىب، ئىران شاھىنا بوي
سۇنماقچى بولالار ئىمىش. ئەمما قازان ھەم ئەسترخان چىرمىشلەر
ھەم قىر ياغى شەھەرلەرى ئاق ئىدىل بويى ھەم سىبىر قالالارى
پىرم ھەم ۋياتكە بىزنىڭ گراموتالارىمىزنى تىڭلامىلار ھەم چىمشلارنى
مەسكەوگە بىرمىلەر ھەم بىزنىڭ ئوغلىمىزغا كرەست ئۆپمەلەر»
بولارنىڭ ئىسەبلەرى بوفسلالار باشلىقى «توشىن قاراغى»
(ئىككىنچى يالغان دىمىترىنى) پاتشا ئېتو. ئول ئۆتىرلگەچ ئاتاق
ئوغلى تەختكە كېچىرىب ئىران قول ئاستىندا ياڭا بىر پاتشالىق
ياساو. شۇنىڭ ئوچۇندە قازان ئولكەسى (1611-1612) يىللاردا
روسىيەنىڭ ئول چاقداغى بورژوازىيەسىنىڭ ئىلىنى پالەك
قولىندان قۇتقارو ئىشى بىلەن ياساغان حەرەكەتىندە قاتنىشى.

قاسىم خانلىقى وە ئاتاق فېئوداللارىنىڭ روللەرى.

— مەعلوم كى 17 نچى عەسىردا
تاتارلارنىڭ فېئوداليزم تۇرمۇشىنىڭ ئېڭ
نىپىك (типичный) تۇرنى قاسىم خانلىقى
ئىدى. مۇنە بو تاتار فېئوداللارنىڭ تۇچاغىنىڭ
17 نچى عەسىر ئىچىدەلەندا تۇتقان تۇرنلارىن بىلب ئوتو ئوى
ئەھەمىيەتلى بىر مەسئەلە. قاسىم خانلىقى چار يارىس تاپ
ئوراز مۇخەممەدگە بو خانلىقنى تۇتۇرغا» سوورغال قىلىب
بۇرگەن (يە ئىسە روسچا ئەيتسەك — Ленная зависимость

جىرلەرىندەگى يامىستىبلەرنى ئالامى تۇرغان بارلىق (گرامونا)
شوارادا ئېتىبارغا ئالساق، ئوراز مۇھەممەدنىڭ تۇشىن قاراغى
ياغىندا بولۇونىڭ ئىقتىسادى سەبەبىنى ئاچىلا. شۇنىڭ ئۈچۈن دە
بۇتىن قاسىم شەھرىنى ھەم "бояре Касимовские„ تۇشىنچىلار
ياغىنا چقانلار ئىدى. شۇنىڭ ئۈستىنەدە قاسىم قىنادالارنىڭ
بارىسىدا، سوغىشچى بولغانلىقلارىندە، شول سوغىشلاردا ئالىنا تۇرغان
غەنىيمەت مال بلەن قايدالانغانلىقلارىندا ئېمتىيازلار ئىتەرگە كېرەك.
بۇ زاماندا روسىيە زاغىبى بولغانغا چېت ئەللەر بلەن سوغىشدا
چېت جىرلەرگە سوغىشقا بارب ئەووەلگى شىكىللى ئالارنى تالاب
بولمى، بارى روسىيەنىڭ ئىچكى جىرلەرنىگنە ئالارغا مۇمكىن ئىدى.
شۇنىڭ ئۈچۈندە 1609 نچى يلدا قاسىملىلار ئىجتىبلالچىلار ياغىندا
ھەرەكەت قىلىب ئالانر، قارمش، يادرىن، ئارزاماس ھەم تېمنىكوف
روس، چواش وە تاتارلارى بلەن برلەشب ئەووەلگى قازان
خانلىغىنىڭ تاو ياغىنا زوبە نوبەزىنە كېلدىلەر. بۇلارنىڭ باشىندا
جان عەلى شوگوروف، بەنەكىيف ئاتلى تاتار كنەزلەرى وە
روسلار تۇرالار. بۇلارغا قارشىدا قازاندان شويسكىنى ئاتىغان
روس ئالپاوت وە تورەلەرى بلەن برگە تاتار كنەز، مىرزا ھەم
يۇمىشلى تاتارلارى چىقالار. بۇ ئشلەرى ئۈچۈن 1609 نچى
يلدا شويسكى چارنىڭ عەسكەرلەرى تارافىندان قاسىم شەھرى
مۇھاسەرە قىلىب ئالىنا، زىنداندان بايار پارتىياسى وە چار
شويسكىنىڭ تارافدارلارى ئازاد ئىتىلدىلەر.

ئۇزاقلامى قاسىم خانىنا وە مىرزالارىنا ئىجتىبلالچىلار
ياغىندان تاپارغا يول ئاچىلا. 1609 يلنىڭ 27 دېكەبرىندە
تۇشىن «قاراغى» (دىمىترى) تۇشىندان كالوغاغا قاچا.
شۇندان سوڭ تۇشىندا قالغان عەسكەرلەرى
كىنگەشكە جىيىلالار، شۇندا قاسىم خانى وە ئاق سۆيەكلەرنى،

خەرى بولالار. مەجلس پولشە كارولى ياغىنا چىقارغا قەرار
قىلا. تابىغى ئارىستوكراتىيەنى باش ئىتو وە بايارستواغا زور
سەياسى خوقوقلار بىررگە وەعدە ئىتكەن پولشە پارتىيەسى
ياغىنا ئوراز مۇھەممەد خان ئوزىنىڭ يولداشلارى بلەن چىقالار؛
ئوراز مۇھەممەد وە پولشە كارولى سىگىزمونىد ياغىنا سمو-
لېنسكغە كىتە. شولاي ئىتىب تاتار ئاق سۆيەكلەرنىڭ مۇگارچى
بەشەرى بولغان تويلارى زاھىر بولا. لاكىن خان ياكادان يالغان
دىمىترى ياغىنا كوچە: مونىڭ سەبەبى بولسا، ئولدا دىمىترىنىڭ
كالوكاغا كوچكەچ تاغىن كوچەيە باشلاوى وە تاتار ئاق سويەك-
لەرنىڭ مال-مۇلكەت، جىر-سولارنىڭ قورقىنچ خالدە قالۇوى
بولسا كېرەك. لاكىن دىمىترى وە ئانىڭ تارافدارلارى بلەن
ئوراز مۇھەممەد خان وە ئانىڭ واسساللارى ئاراسىندە نىزاع باشلانا.
شۇنىڭ نەتىجەسىندە دىمىترى خاننى ئوتىرە؛ ئەمما شۇنىڭ [ئۈچۈن
ئالو ئۈچۈن دىگەن يوب چوقىغان نوغاي مىرزاسى مۇرات-
پېتر ئوروسف دىمىترىنىڭ ئوزىن ئوترە. مۇنە شۇندان سوڭ
دىمىترىنىڭ يولداشلارى كالوغادا تاتارلارنى قوالار. مۇنە بز
مۇندا ئوزلىي قاتلاۋلار بلەن قاپلانغان سىنفى كۆرەشنى
ئاچىق كورەبز. فيئودال تاتار سىنفى باشندا بەعزى واقتلى
مەنفەعەت وە سەياسەت ئارقاسىندا دىمىترى بلەن واقتلىغنا
بلوك ياساغان بولسادا، لاكىن ئالپاوت بلەن جەمعىيەتنىڭ
ئاستىندا تۇرغان، قاچقان كرەستىيان قازاقدان مۆرەككەب
بولغان دىمىترى چىلار ئاراسىنداغى سىنفى كۆرەش ئىكى
ياشلىقنىڭ دا ئوترلووى، بر برسن قرشو بلەن تەمام بولا.

برنچى رامانوفلارنى تەختكە ئولتۇرتۇ وە ساقلاۋدا تاتارفېئودال سىنىفىنىڭ رولى.

مەلۇم كى سموتا ئۇرۇنىڭ نەتىجەسىدە بايار — سلوژىلى سىنىفلارنىڭ جىڭكوۋى بىلەن تامام بولدى. ھۆكۈمدان ھوزمەت تەھلىنىڭ كوتەرىلىشى روسىيەنىڭ فېئودال ھەم سەۋدەگەر سىنىفىنىڭ نابۇزى ئارقاسىدا تاپىلدى. بۇ سايۇزغا تاتار فېئودالارى دا كىرگەنلەر ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن دە روس سىنىفداشلارى پالەكلەرنى برلەشىپ مەسكەۋدىن قوغاچ. قاچقان كرەستيانلارنى جىڭگەچ. كېرى ھاكىمىيەتلەرنى قايتارا باشلىغان چاقدا، تاتار مىرزا وە بېكلەرنى ئۇنۇتمادىلار. ھەتتا 1613 نچى يىلدا چار سايلاۋ ئۈچۈن جىيىلغان زېمسكى سايۇزغادا تاتار فېئودالارىنىڭ وەكىللەرى قېبۇل ئېتىلدى وە ئالاردا ئۆزلەرىنىڭ سىنىفداشلارى رامانوفلارنى سايلاشىپ قول قويدىلار. (1)

چار سايلاۋ بىلەن گىنە قوزغالىش تامام بولمادى ھەم پالەكلار ھۇجۇملەرنى توختاتمىدىلار؛ مۇنە شۇل چاقدا مەسكەۋدە، مەسكەۋ سوۋنىڭ كچىك ھەم كۆپرەكنى ساقلاۋدا تاتار كنەز وە مىرزالارى قوماندانىسىدا بولغان تاتار عەسكەرى مەسئولىيەتلى ئورۇننى توتتى. ديمەك روس بۇغارى سىنىفلارى تاتار سىنىفداشلارىنا بىك ئۇشانچ بىلەن قارىدىلار. شۇنىڭ ئۈچۈن دە برنچى رامانوفلار ئەسترخان كبىك تاتار قالالارىنا بارغان گرامونالاردا تاتار مىرزا وە كنەزلەرىنە ياخشى مۇعامەلە قىلىرغا، ئالارنى «جومالارغا» ئەمر ئىتە. مەسكەۋ تەختىنە كورسەتلگەن كاندىداتلار ئاراسىندا بەعزى بر تاتار خانزادالارىنىڭ ئىسمى بولۇۋىدا، شۇل فىكرنى قۇۋەتلىدىر.

1) بو حاقدا تەفسىلى مەعلومات بزنىڭ «تاتار سىنىفلارى تارىخىندا» بار؛ تلەكەن كشى شوندان قاراسىن.

تاتار فېئودالىزمىنا ياڭا زاربالار.

— شۇلاي ئىتىپ روسىيەدە بولغان يگرمى يىلدان ئارتىقراق تارتىلغان ئىجتىماعى — سىنىفى كۆرەش تاتار فېئودال سىنىفىنا قارشى بولغان ھۆكۈمەت مۇجوس توقتاتىپ تۇردى. لاكىن سموتادا جىر وە كرەپاستنويدا عايىت سوساغان روس سلوژىلى سالاۋىيەسىنىڭ وە سەۋدەگەرنىڭ (نېتچى مىنىن وە كاماپئىيەسىنىڭ) جىڭگۈۋى بىلەن تامام بولغاچ، تاتار جىربىلەوچىلەرىنە قارشى كۆرەش ياڭادان باشلاندى.

برنچى رامانوف باشلاب 1628 يىلدا ئوزىن سايلاشوچىلارغا قارشى كۆرەش ئاچدى. شوشى يىلدا ئوكازى بىلەن ئول پراۋاسلاۋنى بولماغان ئالپاۋتلار، مىرزا وە بېكلەر قولىنا حريستيان دىنىندە بولغان كرەستيانلارنى قالدرماسقا، ئەگەر بو ئالپاۋتلار ئوزلەرى حريستيانلق قابول قىلماسالار ئالارنىڭ روس دىنىندە بولغان كشىلەرىن، شولار چەچە تورغان جىرلەرى بىلەن خەزىنەگە ئالىرغا بيوردى. ميخايل رامانوفنىڭ ئاتاسى زامانىدا 1649 يىلدا نەشر ئىتلگەن ھەم بايار — واق ئالپاوت ھەم سەۋدەگەرلەر سابورى قابول ئىتكەن ئولوژىنيەعادا شول ئوق ئوكاز زاكون بولىب كردى. بو ئىندى تاتارنىڭ فېئودال سىنىفى روس سلوژىلىسى بىلەن حرستيان بلاب برگە قوشىب روسلاشدرو يە ئيسە ئانىڭ ئشچى قولىن ئالىب ئىقتىسادى بۆلدرو ئىدى. مۇنە شول زاماندان ئىمتيارەن تاتارنىڭ سلوژىلى — بۆمشلى سىنفى جىرلەرىنە ئەھەمىيەت بىرمىچى، ئالاردا سەۋدە قىلىرغا، ئوزلەرىنىڭ بر عسرىزلارىندا ئەۋىنكەنچە حزمەت يوق واقىتدا ئوزلەرىنىڭ بىلكى بولغان يە ئيسە ئىجارەگە ئالغان كىبتلەرىندە سەۋدە ئىتەرگە يە ئيسە «قول ھۆنەرى بىلەن» شۇغللەنرگە باشلادىلار.

مۆنه شول زاماندان ئالب تاتارلاردا ئالپاوتلقدان سەودەگە کوچکەن، رەسمی یازولاردا «تارعاوای سلوۋیلی تاتارین» دیگەن بر گروه کشی کیلب چقا. قازان ئالنماچ، ئەسترحان، نوعایلار هەم باشقردلار وە سیبیریا روسییه قولنا کرگەچ، روسییه بلەن قازان خانلقی ئاراسنداعی سەیاسی کیرتەلەر بتکەچ، تاتار سەودەگەرلەری ئۆچۆن سەودە مەیدانی بیك کیك وە بیك فایدالی بولب قالدی؛ ئەوولدە حۆکۆم سۆرگەن بر ئۆلکەدەن ئیکنچی سنه ئوتکەندە ئالننا تورعان «نامعا تاقچالاری» (بوشلینەلەر) بتدی؛ بو ئۆلکەلەرنڭ بر برسی بلەن مۆتەسسیل سوعنشب تورولاری دە بتب، سەودە یوللارن مەسکەو حۆکومەتننڭ ستریلیسلاری ساقلی باشلادیلار. شول ئوق چاقدا تاعی روسیەنڭ ئانگلییه وە گاللاند بیدلەر بلەن سەودەلەری کۆچەیدی، ئارحانگل دە زاماناسنا کورە ئیك مۆهیم بر پوست بولب کیتدی.

قازان ئۆزی دە روسییەنڭ سەودە جەھەتندەن مەسکەودەن قالا ئیکنچی شەهەری بولب کیتدی. یلنا بر میلییون سوم سەودە ئاباروتی یاسی باشلادی (1) تاتار سەودەلەری وە روسییه بلەن ئازیا سەودەسندە تل وە ئورفلەرن بلگەنگ، بو حالقلاری بلەن بر دینده بولعانعا زور واسیتاچلق رولن ئیفا ئیته باشلادی. تاتارنڭ میرزاسی ئازییه ئیللەرنه حۆکومه‌تنڭ ئیلچی سی ئالماچی ئیتلب یۆرتله باشلاسا، تاتار تلی بو ئازییه حالقلاری بلەن واسیتادا، دیپلوماتییه تلی بولب کیتسه، ئانڭ سەودەگەری وە سەودەگەرگە ئەیلەنە باشلاعان میرزا وە یۆمنشلسی ماللارن تۆیەب ئازییەگە ئۆزی کیته باشلادی.

1) شول ئوق چاقدا مەسکەونڭ ئاباروتی بیش میلییون

ئدلماسیل فیئادالیزم قاتشادی. ئنما سەودە کاپیتالی ئۆوا باشلادی.

— 17 نچی عەسرنڭ باشلارندان ئالب تاتارلاردا فیئادالیزم قاقشی باشلاعان چاقدا ئیرکلی کرەستییانلار.

بو تاتارلاردا حاکیم سینفی بولعان فیئادالالار وە یۆمنشلەر حاقندا وە سەودەگەرلەرنڭ کیلب چعولاری حاقندا کوب کتنه توقتالدق؛ لاکین بو 16-17 نچی عەسرلاردا کوبچلنك بولعان سینف بۆلاردا وە ئالارنڭ کرەپاستنوی کرەستییەن قول چورالاری تۆگل، بەلکی «یاساقلی تاتار» ئاتالعان ئاول حالقلار. بۆلارنڭ حۆقوقلاری ئاز، جیرلەری کۆن ساین کالانیستلار کیلو ئارقاسندا قسنلب تورا. ئۆزلەری حۆکومەتگە ناتورال-سالم «یاساق» تولەب تورالار ئیدی. بۆلار مەسکەونڭ 17 نچی عەسر حۆکومەتی تاراقندان رەسمی یاقدان تلگەدە ئالنمیلار، بۆلار باری سالم-یاساق تولەولەری یاعندان عنا حۆکومەت ئۆچۆن ئەهمییەتلی ئیدیلەر. بۆلار رەسمەن کرەپاستنوی بولماسالاردا، ئاسلدا بو یاساقلیلارنڭ کوبیسی بایلار-ئالپاوت-میرزا هەم پوپلارعا بویسنمان بولالار ئیدی. 17 نچی عەسردا یاساقلی کرەستییەنلاردەن باشقا روسلاردا نیندی تۆرلی ئاول حالقی ئۆچراتساق، تاتارلاردا دا شوندای ئوق گروەلار توبدلار. ئالارنڭ ئچندە Наймит تاتالعان جیرسز یاللانب ئیشلەوچلەر بار ئیدی. بۆلارنڭ سانی قازان ئارتندا (17 نچی عەسردە) ئالات بولنداعی ئالپاوتلار قولندا 7 کشی. ئارچا یولندا 35 کشی. جۆری یولندا 3 کشی بولعانی مەعلوم. بۆلاردان قالا «بابیل» ئاتالعان جیر وە یۆرتسزلاری دا ئیدی. تاعی مەنبەعلەر تاتارلار ئچندە نادووانی دیگەن بر نەوع تاتار کرەستییەنلارن تلگە ئالالار.

ئیرکسز کره‌ستیانلار.

16 - 17 عه‌سرده تاتار ئالپاوتلاری قولندا ئیقتیسادی وه حوقوقی یاقدان قول بولغان کره‌ستیه‌نلارنی قیناالیزمنك دەوامی حاقندا سۆیله‌گه‌نده ئه‌یتب ئوزدق، لاکین 17 نچی عه‌سرده ئالار روس ئالپاوتلاری وه روحانیلاری قولندا‌دا بار ئیدئلر. قازان ئارحیبیسکوبلارنا حۆکومه‌ت ئووره‌لگن جان وه ئالارنك ئروغلا-رننك جیرله‌رن تابشرغان. مۆنه شول جیرلرده تاتارلاردا بار ئیدی. مه‌سه‌له‌ن، 1623 - 1624 یللارنك حیسابی بوینچا قازان ئارحیبیسکوبی قولندا 7 چیرکه‌ولی ئاول، بر کچکنه تاتار ئاولی، 20 دانه روس وه تاتار ئاوللاری بولغانی، شولاردا 386 کره‌ستیان یۆرتی (روسلار)، 233 روس بابیللەری یۆرتی هم 76 تاتار یۆرتی بولغانی مه‌علوم. 1649 یلداغی زاکون بوینچه کره‌ستیان بولماغان کره‌ستیه‌ن روس قولندا مۆسلمان لماغان کره‌ستیه‌ن مۆسلمان‌قولندا تورورغا یارامی دیئلسه‌ده، بو زاکون بله‌ن‌حۆکومه‌ت 1681 مه‌سه‌له‌ن، روحانیلارغا جیر بیرگه‌نن عه‌مه‌لدن قلمیدر ئیدی. یلدا ئارحیبیسکولار قولندا سانی تاتار ئاوللاری بولغانی مه‌علوم. شول ئاوللاردان قارا بوا، سیلیك قابان هه‌م قاراشیوا (حه‌زر تاتارلار قه‌ریشه دیب یۆرته تورغان لایش قانتونن-داغی روس ئاولی دیگه‌ن مۆسلمان ئاوللاری بار ئیدی. لاکین روحانیلار بو ئاوللارنی چوقندررغا ترتشالار، ئه‌گه‌ر تله‌مه‌سه‌لەر قووب جیبه‌رب روس کره‌ستیه‌نی کیترتب ئوتورتالار ئیدی. تابیعی تاتار کره‌ستیه‌نلاری ده روسلار شیکلللوك روحانیلار قولنداغی جیرله‌رده‌ن ئالارغا خزمه‌ت ئیته‌سه‌له‌ری کیله‌میچی قاچالار ئیدی. 17 نچی عه‌سرده شولای قارا ئیش ئاولندا ئیکی تاتار قاچب. قازان ئۆیه‌زنده تورغانی مه‌علوم.

ئارحیبیسکوبلارغا ئابروك توله‌وچی تاغی بر تورلی ئاول خالقی

بار ئیدی. بولار ئیسه ئومارتاچیلاردان عیباره‌ت ئیدئلر. ئه‌لی بو زاماندا ئومارتانی باقچادا ئاسراو یوق، بەلکی بر نه‌وع ئاول خالقی قالن ئورمانلاردا یۆرب ئوزلەب ئومارتا ئوبالاغان ئاغاچنی تابالاردا، شوگارغا ئوز تامغالارن سالب کیته‌لر ئیدی.

ئه‌گه‌ر بو ئورمانلار ئالپاوتلار یائیسه روحانیلار قولندا بولسا، شول ئومارتا باشندان سالئم — ئابروك تولیلر ئیدی. مه‌سه‌له‌ن 1623 هه‌م 1624 یللار ئچنده‌گی مه‌علوماتقا قاراغاندا ئارحیبیسکوب ئورمانلارندا 44 تاتارنك (شونك برنسی یۆمۆشلی) 2330 ئومارتاسی بولب، شوندان شول زامان ئاقچاسی بلەن بر روبل 14 ئالتن 4 دینگا ئاقچالاتا، ئه‌مما 67 باتمان 35 فونت باللاتا ئارحیبیسکوبکه ئابروك جیبه‌ئلادر ئیدی. قایسی تاتارلارنك ئومارتالاری کوب‌کنه بولغان. مه‌سه‌له‌ن بوغارندا کورسه‌تلگه‌ن یللارداغی حیساب ئالو ده‌فته‌رنده (Писцовая Книга) شوندی مه‌علومات ئوچراتابز:

„Митрополичьи деревни Татарови деревни Кабанов Андербыш Амелясков, дельных триста дерев, а оброку дает три батмана меду да восемь алтын две деньги - земля (гот) Андербышева № 14

ئارحیبیسکوبکه مه‌نسوب بولغان ئاوللاردا تورووچی یۆرت جیرسز بابیل ئاتالغان تاتار کره‌ستیه‌نلاری‌ده ئاقچا بلەن ئابروك تولیلر ئیدی. ئابروکنك میقداری 17 نچی عه‌سرده هه‌م بر یۆرتقا شول زامان ئاقچاسی بلەن 10 ئالتن. (Алтын) تولیلر ئیدی.

بر نه‌تیجه.

ئارحیبیسکوبکه ئابروك توله‌وچی تاتارلاردان ئومارتاچی هم بابیللار ئچنده بز ئابروکنی ئاقچا بلەن توله‌گه‌ننی کوردك. بو مه‌سه‌له بزنك بو فاسلده ئه‌یتکه‌ن سوده کاپیتالی تاتارلار ئاراسندا تووون

باحشی کورسەتە. 16 نچی عەسرنىڭ برنچی چیرگندە یازوچی هەربرشتەین تاتارلارنىڭ عادیلەرندە ئاقچا یوقلئعن، ئالتن کۆمشنىڭ باری سەودەگەرلەر قولنداعئنا بولعانن سۆیلی. ئەمما شوندان یۆز یل ئۆتکەچ بز باشقا بر کارتینانی کورەبز: کرەستییەنلارنىڭ بایلاری بولعان ئۆمارتاچیلارنىڭ قایوسی ئابروکنی ئاقچا بلەن تولی. دیمەك، بال تابو، ئومارتاچیلق ئشی تاتارلار ئاراسندا تاوارنی حوجالققا ئەیلەنگەن: ئالار باللارن ساتالار، ئانی ئاقچاعا ئەیلەندرەلەر. شولای ئوق تاتار کرەستییەنلارنىڭ ئیاك یارلئلاری بابیللەردەنە ئاقچا بار؛ دیمەك ئالاردا ئارحیپیسکوپ جیرن چەچب شوندان حاسل بولعان تیگننی ئاقچاعا ساتالار. دیمەك سەودە کاپیتالیزمی قازاننىڭ ئوزندەگنە توگل قارانسی ئاوللارعا وە قارا ئورمانلار ئچنەدە کرە باشلاعان.

کرەستییەنلارنىڭ حوجالئعی. تاتار کرەستییەنلارنىڭ جیرلەری ئابشینا رەوشی بلەن بیلەنە. شونىڭ ئۆچن دە پیسساداعی کنەگەلەر هەر بر تاتار یۆرتن ئایرم-ئایرم سۆیلەسەدە، ئالارنىڭ جیرلەرن عوموم حیساب بلەن یۆرتەلەر. لاکین بەعزی ئاولدا ئیسە جەمەعت جیری بولماعان هەر بر یۆرتنىڭ ئایرم میلکی بولعان جیرلەردە بار؛ لاکین بۆلار کرەستییەن توگل، بەلکی واق یۆمۆشلی تاتارلار. 17 نچی عەسرنىڭ برنچی چیرگندە ئوك ئۆچ باسوعا بولب ئیگن ئیگو حۆکۆم سۆرە. شونىڭ ئۆچن بز مەنبەعلاردا تاتار ئاوللارن وە ئالارنىڭ جیرلەرنىڭ میقدارن سۆیلەگەن جاقدا شوندی جۆملەلەر ئۆچراتابز: „На все три поля иметца по ... три десятины" دیمەك قازان ئالئنو بلەن، ئیلگە روس کالانیزاتسییەسی باشلانعاچ، جیر کیمب قالعاچ، تاتارلاردا ئۆچ باسولی سیستیما ئیگن ئیگوگە کوچە باشلیلار. وە شول جیر

17 نچی عەسردە تمزلانا، ئازایا باشلادی (تابیعی ئلنىڭ قازان یانداعی جیرلەر): مەسەلەن، 1636 یلدا میتراپالیت فولنداعی کیریسکی ئاولنىڭ روس کرەستییەنلەری بلەن قاراتای ئاولنىڭ یاساقلی تاتار کرەستییەنلاری ئاراسندا بچەنلك حاقندا نیزاع چئعب، تورەلەر شول مەسەلەنی تیکشرولەری وە حۆکۆم بولووی مەعلوم.

تاتارلارنىڭ رازین ئیحتیلالئنا قوشئلولاری. بوعارندا سۆیلەنگەن سۆزلەردەن ئاچق بر نەتیجە چئعارعا بولا: تاتارلارنىڭ فیئادال سینفی 17 نچی عەسرنىڭ ئورتاسنداعی قول ئاسراو مەسئەلەسندە دائیر زاقونلار ئارقاسندا حۆکومەتکە چن ئیحلاسدان دوست بولا ئالمیلار ئیدی. شونىڭ ئۆچن دە 17 نچی عەسرنىڭ ئیکنچی یارتئسندا قازان ئۆیەزی «ئورمان» دیگەن ئاولنىڭ یۆمۆشلیسی جانعەلی ئیسملی کشی قول ئاستندا کوتەرلشدە بولب ئالداب، ئانی یەمەی ئاتلی بر تاتار تۆتب بیر گەچ، بو حەرەکەت باسدرلعان. تانىڭ ئوعللاری نیشبولات هەم ئایتوعانلار نلەدە جیرلەری مۆسادارە ئیتلب، ئاوعوردقا سۆرگونگە جیبەرلگەنلەر ئیدی. بو یۆمۆشلی وە میزالاردان کیلب چئققان «یۆمۆشلی سەودەگەر تاتارلار»دا حۆکومەت بلەن کیلشب بتە ئالماعانلار. چونکی بردەن بۆلارنی حۆکومەت مەجبوری عەسکەری حزمەت ئیتەلەر، شونىڭ ئۆستنەدە زور ئالوکلار ئالادر ئیدی. کرەستییانلەرگە کیلسەك بو مەسئەلە ئاچق: ئالارنی تۆتب پومەلارعا، میرزالارعا چورا-قول ئیتب بیرگەنلەر یا ئیسە ئالار شولارعا زور ئابروکلار تولەرگە مەجبور ئیتەلەر.

شونىڭ ئۆستنەدە تابیعی دینی قسئنقلق وە مۆسلمان دینندە بولعانلقلاری ئۆچن حۆقۆقسز بولالار. حەتتا بر روس جینایەت ئشلەسە شاهید بولو حاقئندا مالیك بولا ئالماولارن ئالنرعا کیرەك.

ئەگەر شوكلرغا جیرنلك نازابزوی، روس ئالبارت وە روحانیلارنی
جیرلەرن بیرب، ئوزلەری چوقنماسلار ئیسكی ئاولـلارنندان
قوواولارن عمنا حدنرگە ئالساقدا، تاتار كرەستیپەننك حوكومەتكە
نیچنك قاراشلی بولعانن بلنربز.

ئسناپان رازین تاتارلارنك تورلی سینفلارندا حوكومەت
وە حاكیم سلوزبلی بایار سینفننك قارشی بولعان روحلارن
بیك یاخشی بلگەن بوارغا كیرەك. مۆنی بلنروچلەرنك برنسی
مەعلوم. ئولدا بولسا ـ تاتار ئاق سۆیەكلەرنندەن حەسەن (ئاسان)
قلرا چورا ئوعلی ئایبولانف دیگەن كشی: بو كشی قولندا
قاسیم یانداعی كادزم هەم كیرنسكی ئویەزلەرندە جیرـسولاری
بولعان. ئیحتیمال حەسەننك قولنداعی خریستیبان دیندەگی
كرەپاستنوی ـ چورالاری ئالنب، ئالار بیلی تورعان جیرلەری
دە حوكومەتكە ئالنماچ حەسەن حوكومەتكە قارشی حەرەكەتندە
ئیشتیراك قلعاندر. هەر حالدە بو كشی ئسناپان رازیننك یانندا
بولعان. رازین تاتار حالقننا تاتار تلندە پراقلاماتسییەلەر
(Преметное письмо) لار جیبەرە تورعان بولعان. مۆنە شونك
قازان وە ئویەز ئەهالیسنە ـ تورلی سینفلارننا قاراب یازلعانی
شوشی حەسەن ئیسمندەن یازلعان بولعان. هشول حیتابنامەنك
روسچاسی ساقلانب قالعان. بز بو تورندە شونك تاتارچا تەرجەمەسن
كیترەبز: «ئلوغ ویسكا (چیرو) دەن، ئسناپان تیمافیویچدان
مەعلوم بولسون: سزكی قازان بیسەسی مۆسلمانلارننا هەم
ئەهلی مەچت باشی ئابزیلارغا، بارچا ئەهلی ئیسلامغا هەم فەقیر
وە قوللارغا مەرحەمەت وە شەفقەت تیلوچیلەرگە. تیكش موللاغا
هەم مامای موللاغا هەم نیش میرزاغا، موسكوف میرزاغا
بارچا بیستە هەم ئویەز مۆسلمانلارننا ئسناپان

تیمافیویچدەن، بو دنیادا هەم كیلەچەكتە باش ئورام (В этом
свете и в будущем челобитие). سەلام، سۆگندا بزدەن حال
ئەحوال سوراساگز، بز سلامەتبز هەم سزدە ساع بولعای ئیدیگز.
سوزبز شولدر: ئەگەرن پەیغەمبەر هەم پاتشا (для государя)
وە عەسكەر (قازاقلار موراد) ئوچن سز بزنك بلەن برگە بولعای
ئیدیگز، ئەگەردە برگە بولماسەز، سوگرا بزگە ئوپكەلەمەگز.
ئەگەری شاهیدەر كم سزگە بر تورلی دە ناچارلق بولماباچاق
وە بز سزنك ئوچن ترشابز. بەتە مەعلوم بولعای ئیدی: مین
حەسەن ئایبولانف ئسناپان تیمافیویچ یانندا هەم بزگە بو حاقدا
ئوشانگز: مین حەسەن سزگە بو توعرندا مەسلیحەت ئیتەم:
ئەگەر میكا ئینانساگز ناچار بولماس. بارچاگزدان ئوتنەم. مین
سزنك بارچاگزدان رازیمن. ئەما بزدەن سزگە ـ باش ئورو.
بو یارلیقنا ئوز مۆهرمنی باسدم».

واقیعەن، تاتار وە عەیری روسلارنك چواش، ماریلەر رازین
سەیرنی مۆحاسەرە قلعان چاقدا، سەیرنی جولب ئالئرغا كیلگەن
حوكومەت عەسكەرندە بولدا ئالدە نیچە مەرتەبەلەر هۆجوم قلالار.
بو فیرقەلەر حەتتا چواش بابلارنندا هۆجوم قلالار. مەسەلەن،
چویل ئویەزندەگی توم بای چواش حوكومەتكە عەریزا بیرب
رازینچیلار تارافندان تالانعانلقلارن سۆیلەگەندە „Воровские
татары и чуваши хотели до смерти избить“ دیلەر.

دیمەك، مۆندا تاتار عەیری روسلارنك ئوز ئارالارندا سینفی
كۆرەش عەلامەتلەری كورنە باشلی. سەیرنی قوتقلدرغا
مەسكەودەن جیبەرلگەن ئیكنچی بر فیرقە عەسكەر جیكلب تەتشكە
چیكگەن ئیدی: شونك باشلنعی ئیوان باریاتینسكی ئالەكسی
پاتشاغا یازعان راپورندا «تاتلی عەسكەردە هەم قازاق عەسكەرلەری
ئچندەگی تاتارلار ناچار هەم ئشانچسز، برنچی سوعشدا ئوق

قاچىپ كېتتىلەر. ئالاردان ئۈمىد يوق. ئالارنى يوقعا توبەرەپ
مال ئەرەم ئىبتەرگە يارامى» دى.
لاكىن شولاي بولسادا رازىنىڭ بۈتىن تاتار ـ مۇسلمان
سىنفلارىنا تاياىنووى حاتا چۈنقىدى. سەعبد حەلفىنىڭ 1767 بلدا
مەسكەوگە زاكون چىقارو كامىسسىيەسىنە قازان مىرزا وە بۇمۇش-
لىلارىندان ئالىب كېلگەن ناكازدا ماقتانب قازان مىرزا وە-
بۇمۇشلىلارىنىڭ رازىنگە قارشى نق سوغىشقانلىلارى بلەرنلە،
دىمەك سموتا واقتىداعى شىكلىنى بو واقىعەدەن تاتار فىئودال
قاللىقلارى ئۆزلەرىنىڭ روس سىنفىدا اشلارن ئۇنتمىلار.

قاسیم خانلىغىنىڭ بىترىلۈوى.

ـ تاتار حالقى 17 نچى عەسردە سەودە
كاپىتالىزمى دەورىنە ئاياغن باسسادا. ئەلى
فىئودالىزمنىڭ نق ئۆياسى قاسىم خانلىغى
ئىسمىندەگىنە ئىسەن تۇرادر ئىدى. 17 نچى عەسر ،بو ئوچاقنىدا
بىتردى. مۇنە ،شول حاقدا بر ئاز سۆيلەب ئۆزمى حال يوق.
قازان بىلەن مەسكەو دەولەتى ئاراسىندا ،بوقىر (قاسىلە
قاسىم (حان كېرمەن حانلىغى روسىيەدە ئىحتىلال ـ ئسموتا) بولعان
چاقدا ئىسەن ئىدى: ئانىڭ ئىحتىلالداعى رولى، روسىيە حۆكۈمەتىنىڭ
بوقلىغى يانىسە زاعىفلەنووى ئانى بىترىرگە ئىرك بېرمەگەن.
رامانقلار باش بولو بىلەن ئاچقدان ئاچىقا حانلققا قارشى حەرەكەت
باشلانا. مەسكەو ،بو حانلىقنى ئىچكى ئوستا بىترەدە. لاكىن ،بو حانلىقنى
تۇر ئىشنابوق ئېتو مۇمكىن تۇگل ئىدى. چۈنكى روسىيە ،بو حانلىقنى
ئاسىراوى بىلەن تۈركىيە وە ئىران ھەم قرىم حانلىغى ئالدىندا ئىسلامعانىيە-
وچى ،بولب كورنەدر ئىدى. نيك قازان وە ئەستەرحانى ئالدىڭ؟ دىگەن
سۆزگە روس. چارلارى ـ مۇنە بز بىت ئۆزلەرى ياخشى تۇرعاج
قاسىم حانلىغىنا تىيمىز، بەلكى بىلسە كس ئاندا مەسجىدلەر سالدراىز.

نـ الارعا ئىركلى تۇرورعا رۇحسەت بېرەبز. قازان، ئەستەرحان
ئۆزلەرى بزگە قارشى حەرەكەت قىلدىلار، بز ئانى شونىڭ
ئۆچۈن بىتردك، دىلەر ئىدى. ئىككىنچى ياقدان قاسىم حانلارى وە-
ئالارنىڭ عەسكەرلەرى عەيرى مۇنتەزام ئاتلى عەسكەر ،بولب،
پالەكلەر وە قرم تاتارلارى بىلەن بولعان سوعىشلاردا ئىشتىراك
ئىتەلەر. شونىڭ ئۆچۈن ئانىڭ حەزرگە كېرەگى بولعان. ئۆچۈنچى
ياقدان مەسكەو حۆكۈمەتى قاسىمنىڭ حانلارى بىلەن مەسكەوگە
ئىران. تۈركيا ئازىيادان كېلگەن ئىلچىلەرنى قابول ئىتكەندە
قايدالانعانلار. ئالار كېلگەندە قاسىم حانلارى حەزر ،بولب،
بر تۈرلى مەسكەونىڭ زورلىغىن ھەم ئىسلام دۈنياسى بىلەن
دوستلىغىن كورسەتە تۇرعان بولعان. دورتنچى سەبەبدە قاسىم
حانلىغىن دەفعەتەن بىترسەك مەسكەونىڭ ئۆز قول ئاستىنداعى
مۇسلمان حانلقلارىنىڭ رازىسىزلىغى .قوبارعا مۇمكىن بولعان.
نىھايەت روسىيەنى ئىدارە قىلوچىدا ئالپاوت، حانىدا شولار
شىكللوك حانلقدان تىشدا ئەللەنى. قدەر جىيرى بولعان بر
ئالپاوت: نـانىڭ سىنفداشلارى ،زور بايارلار حاننى رەنجمەسكە
تلەتەنلەر ،بولر.

قاسیم حانلارن حۆكۈمەت بىك حۆر- بىترونىڭ يوللارى.

مەنلى؛ تۈرلى ئاتاتالى مەجلسلەردە ئالارنى
بولاندرا؛ ئۆرنىنڭ بىك يۇعارىسىنا ئۇترتا؛ حەتتا ئارسلان عەلى
يانيېنالب ئارسلان حان مەسكەوگە كېلگەچ، شوندا ئانى ئانگلىيە
سەفىرى زۆن مەريكەدەن يوعارىراق ئۇترتدىلار. شولاي بولسادا،
رەسمەن ئالاررۇس بايارلارى بىلەن بر تىگز بولسالاردا. حانلارنى
روسىيەنىڭ عالى ديوانى بولعان «بايارسكى دوماعا» كرتمبلەر .ئالاردان
شىكللەنلەر .ئۈستلەرندەن قاراب تۇررعا «عالاوالار» قويالار ئىدى.
برنچى رامانقلارز امانلاسندا قاسىم حانلىغىندا رەسمەن حاكىمىيەت

خان قولىدا جىسابلانسادا، ئاسلىدا ئۇ ئاتى مەسكەۋدەن جىبىرلگەن، ۋايۋادا ئىدارە قىلغان. شۇلاى ئۇزاق سۇدداد ئاخاننىڭ ۋەكىللىرىگە رۇخسەت ئېتىلمەگەن.

17 نچى عەسىردا ئىدى قاسىم خانلىقى روسىيە ئۈچۈن ئەۋۋەلگى سەياسى ئەھەمىيەتىن يوعالتقان ئىدى. قازان خانلىقى بىتكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن مەسكەۋ بىلەن قازان ئارىسىدا ئاندى بوفەردە كېرەك توگل ئىدى.

قاسىم خانلارى ئۇزلەرى؛ سۇڭغى بوخارا ئەمىرلەرى شىكللى، ۋاقتلارىن مەسكەۋدە ئوتكەرگەنلەر. ئاندا قوناق بولىب ياتقانلار. شۇنىڭ ئۈچۈن ئالار بىلىك نى روس باپارلارى بىلەن قاتىشىب، روحانىيلارنىڭ ترنشووى ئارقاسىدا روسلاشالار؛ حەتتا 1573 يىلدا، ساين بولات خان چوقىنىب سىمون ئاتالغان.

قاسىمنىڭ سۇڭغى خانى سەيد بۇرھاننى ئىلك، ئالەكسى پاتشانىڭ قىزى ئالىب بىرەبىز دىب، چوقىنىرغا دىيلەسەلەردە 12 يەشىلەگىنە بولغانلىقدان، بالىيع بولغانچاغا قەدەر قالدۇرلغان. سۇڭرا 1653 يانىيسە 1655 يىللار ئارالىسىدا سەيد بۇرھاننى حۇكومەت ئاللاب چوقىندۇرىب ۋاسىلى دىب ئىسىم بېرگەن: شۇنىڭ ئۈچۈن دە قرىم خانى مۇحەممەدگەرەي نىڭ ئۇلۇغ ۋەزىرىنىڭ روسىيەگە بىرگەن نوتاسىدا: خان كېرمەن سۇلتانى ئەبىلسەت ئىتىب كۇچ بىلەن خرىستىيان ئېتىلىبوب ئۇشاۋسز ئىش ئېتەدر دىب ئويكەلەگەن وە تەھدىد ئىتكەن. بو سەيد بۇرھانعا قەدەر بولغان قاسىم خانلارى مەسكەۋ حۇكومەتى تەعەين قىلىب كىلدى. ئالارنى «چار» عا سادىق خزمەت ئىتنوۋى ھاقىدا ئانت ئىتەر گەنلەر. سەيد بۇرھان ۋاسىلىگە ئەبلەنگەچەدە «چار» لەقەبى بىلەن خان كېرمەن سولتانى بولىب تۇردى؛ ئۇل 1679 يىلدا ئولدى.

ئانىڭ ئورنىغا خان تەعەين قىلىنمادى، ئانىڭ ئاناسى ئولگەنچە «قاسىمىق خوجاسى» ئىسمى بىلەن تۇردى.

شۇلاى ئىتىب سۇڭغى ياسالغان قاسىم خانلىقى سونغى رەۋشدە بىترلدى. دىمەك تاتار فىئوداليزمنىڭ سۇڭغى ئوچاعى قاسىم خانلىقى دا جىمىرلىدى.

4

فىئوداليزمنىڭ بىتۈۈن توقتاتىب تۇرغان بىر ۋاقىعە.

شۇلاى ئىتىب 17 نچى عەسرنىڭ ئاخرىغا تابا روسىيەنىڭ ئىچىندە سەۋدە كاپىتالى ئۇسىو ئېيدل بىلعاسى ۋە قازاننىڭ سەۋدەدە ئەھەمىيەتى ئارتىو ئارقاسىندا، يوعارىدا كورسەتىلگەن ئىچكى سەبەبلەر ئارقىلى تاتار فىئوداليزمى بىنە ۋەئانىڭ سىنفى دا يا ئىسە عادى كرەستيەن بولىب قالا، يا ئىسە سەۋدە گەرگە ئەيلەنە باشلادى. لاكىن كىشىلەرنىڭ ئوتكەنىندە بارا تۇرغان تارىخ ئارباسىنىڭ كوبچە كىنە ئاياق تىعلغان وە شۇنىڭ ئارقاسىندا ۋاقتلى ئولارانى تارىخنىڭ كوبچەگى تەگەرەمى تۇرغان ۋاقتلارىندا ئۇچرانابز. دۇرست بو تەسادۇفى ۋاقىعەلەر تارىخنىڭ كىتىشىن ترقتاتا يا ئىسە ئانى كىرى بۇرىب جىبەرە ئالمى، لاكىن ۋاقتلى بولسادا، ئانىڭ كىدىشىن ئاقرنلاترغا خەللەرندەن كىلە.

مونە بز 17 نچى عەسر تاتار تارىخىندا ئانىڭ فىئوداليزمدان تەسلىم چىقماس دىب تۇرغانىدا، كىدىشىن ئاقرنلاتقان بر ۋاقىعەنى كورەبز. ئۇل مونە تەرسەدەن عىبارەت: ئالەكسى پاتشانىڭ ئوعلى فىدر 1682 نچى يىلدا ئولگەچ 1689 يىلعاقەدەر يەش شاھزادە ئىوان وە پىتر بەش بولسا ئىلقدان، سەملەكەتنى ئالىكسىينىڭ قىزى سوفىيا ئىدارە قىلىب تورا.

ئوشى ۋاقتدا روسىيەنىڭ ئىچىندە، تەحت ئيرەسىندەناعى نيزاع باشلانا.

نستربلیس ئیسملی جاللانغان عەسكەر باشلیقلاری حاوانسكی
قول ئاستندا سوفییەغا قارشی قوپتیلار: بۇلارغا قارشی سوفییا
سلوزیلی ساسلاوییدەن عیبارەت عەسكەری قووەت قویب بۇزاغنی
باسدرا. تابیعی بو سینیقدان بولغان عەسكەر ئچدە تاتار
بۇمۇشلىلارى دا بولغان بولرغا كیرەك. (1) لاكبن بۇلارنڭ
قوللارنداعی «حریستیبان دیندەگی كرەستیبەنلار وە میرزا
بۇمۇشلىلار براواسلاوییە قابول ئیتمەسەلەر جیرلەرندە مۇسادەر
قیلنرغا كیرەك» دیگەن زاكون بویىچە جیرلەری ئالنا باشلاعاچ،
بۇلارنڭ سوفییانی یاقلاماو ئیحتیماللاری بار ئیدی. شونڭ
ئۈچۈن دە سوفییا 1682 یلدا میرزا وە بۇمۇشلى تاتارلارنڭ بو
حاقدا بولغان شكایەتلەرن ئیعتیبارگە ئالب بر ئوكاز چىقاردی.
بو ئوكاز بویىچە تاتار ئالباوتلارنڭ حریستیبان دیندە بولغان
(یا نیسە شول دینگە چىققان) كرەستیبانلارن ئازاد ئیتكەندە
مۇسادارە قیلنرغا تیبشلی جیرلەرنڭ یارتیسی میرزا وە
بۇمۇشلىلارنڭ ئۆز قوللارندا قالدرب، قالعانی عنا مۇسادەرە
قیلنرغا ئەمر ئیتكەن ئیدی. مۇنە بو زاكون تابیعی تاتار فیئودا-
داللارنا تاعی یال ئیتەرگە واقت-میلەت بیردی. ئالارنڭ جیر-
لەری بتۈنلەی بتمەدی. سوڭرا پیترنڭ بەشلىگی، سوڭرا شول
مەملەكەتنی ئیدارەنی ئۆز قولنا ئالعاچ بولغان ئستربلیس
عەسكەرنڭ قوزغالووی، پیترنڭ سەیاحەتلەرگە كیتب یۈرولەری،
ئازوف ئۈچۈن تۈركیبە بلەن سوعشی، سوڭرا 1700 یلدان ئالب
1709 عچی یلغا قەدەر شیمال سوعشی وە شول سوعشدا باشدا
روسییەنڭ جیڭلووی 1706 ئەسترحاندا قیتنە، 1711 یلدا پروت
یانندا پیترنڭ عەسكەرنڭ جیڭلولەری 1708 یللاردعی تاتار-

(1) بو حاقدا مۇفەسسەل مەعلوماتنی بزنڭ «تاتار سینفلاری تاریخندان» قاراڭز.

باشقرت قوزغالنشی بتوەنە تاتار بۇمۇشلى وە میرزالارندان
عیبارەت عەسكەر فیرقەلارنڭ كیرەك بولب چىقولاری-
عەمەسی دە روسییە حۆكومەتی تاتار ئالباوتلارنا ئیعتیبار
ئیتەرگە وە ئالار بلەن شۇغۇللانرگە ئیرەك بیرمەدی؛ شونڭ
ئۈچۈن تاتارنڭ فیئودال سینفی ئوزجاپی بلەن گنە یتب بارسادا، هامان
ئیسەن قالدی. شولای ئیتب فیئودللاری زاعیفلەنگەن، تالانغان،
بیك كوبنسی سەودەگەرگە ئەیلەنگەن كیلنش 18 نچى عەسرگە
ئایاق باسدلار.

2. تاتار فیئودالیزمنڭ جیمرلووی وە ئانڭ قالدقی (1713 — 1775)

فیئودالیزمگە تاعی بر زاربە

— روسییە حۆكومەتی 1709 یلدا پالتاوا
یانندا، كانكورینتی شۋیتسییەنی جیڭب،
«یاوروپاعا تەرەزە ئاچب» یالنیق قریلارنا
چىقب، سەودە كاپیتالن تاعن كوچەیتب
جیبەرگەچ، یاڭا فورما یاوروپانقی ئۈسلی دایمی ئۈیرەتلگەن
عەسكەردە یاساب جیبەرگەچ، حەزر پیترنڭ حۆكومەتی وە-
ئەووەلگی شیگللی بۇمۇشلىلارعانا تایانچى سەودە كاپیتالی
صاحیبلەرنە وە تایانا باشلاعاچ، تاتار فیادالیزمنە وە ئۆز ئۆزندەن
بر زاربە ئۇرنلىرغا كیرەك ئیدی.

شوندی ئش هەم بولدی دا. 1713 یلدا باشقا مەسئەلەلەردە
عایەت دینگە ئۆستەن قاری تۇرعان، شونڭ ئۈچۈن روس
دینچلەری تاراقندان «ئانتیحریست — دەججال» دیب ئاتالعان
پیتر عایەت دیندار بر ئوكاز چىقاردی؛ بو ئوكاز شول ئاتاسننڭ
میرزا وە بۇمۇشلى تاتارلارعا عاید چىققان ئوكازن تاعندا
ماتمراق رەوشدە تەكراردان عیبارەت ئیدی.

ئەگەر تاتار مىرزا وە يۇمۇشلىلارنىڭ يامىسىبە ۋوتچىنىلەرىدە (1)
خرستىيان دىنىدەگى كرەستىيەن دوارئوۋىتلارى بولسا،
مىرزالارنى يارتى يىل ئىچىندە چوقۇنۇشقا ئەمر ئىتەرگە. ئەگەردە
ئالار ئىلەمەسەلەر كرەستىيەن دوارئوۋىلارىن وە جىرلەرىن پادىشاغا
مۇسادەرە قىلىرغا (Взять и отписать на него Вел. государя)
ئىشول ئوق يىلدا وە ئايدا ئۇكاز ئاتىن تەكرار قىلىندى. مۇندا
مىرزا وە يۇمۇشلىلارغا «مىيلەت» بېرمەسكە قوشىلغان ئىدى.
بۇ ئۇكاز پېتر زامانىنىڭ بارچا ئۇكازلارى شىكىللى ئاچۇق يازىلمادى
وە بەلكى تۈرلىچە ئىنىب ئاڭلارغا مۇمكىن بولمادىلىقدان. تاتار
ئالپاۋتلارىنىڭ قوللارىنداغى بىيك كوب كرەستىيەن ئوزلەرى
چەچە تۇرغان جىرنى گەنە ئالىب قالىب، ئوزلەرى قونىئولو بىلەن گەنە
قەناعەت ئىتمىيچە، ئالپاۋتلارنىڭ ئوزلەرى چەچە تۇرغان جىرلەرىندە
ئالا باشلادىلار هەم ئالارنى ئوسادىبەلەرىندە قووب چىعارا
باشلادىلار. دىمەك تاتار ئالپاۋتلارىنا قارشى چىن بىر جىر
حەرەكەتى چىقادى.

بىلگىللى پېترنىڭ حۆكومەتى مۇكارغا چدى ئالمادى، 1715
يىلدا بۇ ئۇكازلارنى شەرحلەۋچى بىر ئۇكاز چىعارىب كانفىسكاتسىيە
باشلاغاندا يارى تاتار مىرزا وە يۇمۇشلىلارى قولىنداغى خرستىيان
دىنىدەگى كىشىلەرنى گەنە قوتولدىرىب ئالپاۋتلارنىڭ ئوزلەرى ئىگە
تۇرغان جىرى، بۇلىنلار وە ئالارنىڭ ئوسادىبالارىنا تىيمەسكە ئىدى.
بۇلاي ئىتمەگەندە مۇسلمان ئالپاۋتلارىنا قارشى قوبقان كرەستىيە-
نلار پراۋاسلاۋنى ئالپاۋتلارغادا هۇجوم قىلولارى بىيك ئىحتىمال
ئىدى.

1) حۆكومەت تاراپىندان خزمەتلەرى ئوچىن بېرلگەن يائىسە
ئاتا بابالارىندان قالغان جىرلەرىندە.

مۇندان چىققان بىر نەتىجە.

— مۇنە بۇ ئۇكازدان تاتار ئالپاۋتلارىنىڭ
كرەپاستنوي حوجالىقلارىنادا بىر بىر نەتىجەدە
چىقدى! ئەگەر تاتار ئالپاۋتلارى ئوزلەرى
ئوچىن چەچىب تۇرغان جىرلەرى ئايرىم بولب، كرەستىيەنلار-
نى باشقاچە بۇلىنگەن بولسا، تاتارلار بارىشچىنا بىلەن
توكل، بەلكى خرىستىيان دىنىدەگى كرەستىيەنلارنى
ئابروك دۆلەتى ئىسۇلى بىلەن حوجالىق ئالىب بارغانلىقلارى؛
ئەمما ئوزلەرىنا تىگەن جىرلەرنى ئىسە يالانمان
كىشىلەر كۈچى بىلەن يايىب مۇسلماندان بولغان چورالار
— دوارووايلار واسىتاسى بىلەن ئىشلەنگەنلەرى ئاڭلانا.

تاتار ئالپاۋتلارى بۇ ئۇكازلار چىنمو بىلەن كوبىسى چوقىنمادى؛
جىرلەرى — كرەستىيەنلارى مۇسادارە قىلىندى. 1718 يىلعا قەدەر
قازان گوبىرناسىنىڭ بىش، ئارزوفسكى گوبىرنانىڭ ئىككى ئويەزندەگنە
17 ئالپاۋت دوورى، 540 كرەستىيەن دوورى؛ 3 سكوتنىيك
مەجموعىسى 560 يۇرت مۇسادارە قىلىندى؛ شوندا 39 جان ئىر
وە خاتىن چورا — دوارووايلار، 3748 ئىر وە خاتىن كرەستىيەن،
8 سكوتنىيك بارلىسى 3795 جان بار ئىدى. قاسىم مىرزا وە-
يۇمۇشلىلارى قولىندان 302 يۇرت 175 جان كرەستىيەن مۇسادارە
قىلىنمان.

بۇ-مۇسلمان قولىندا خرىستىيەن تۇرۇرغا يارامى دىگەن زاكون
بۇتۇن 18 ئىنچى عەسر بويىنچا باقى قالا. بۇ زاكون تاتارلارداغى
فىئودالىزم قالدىعى سىندىرىعا زور ياردەم ئىتە: مۇنىڭ ئارقاسىندا
مۇسلمان-تاتار مىرزالارى ئىشچىسىز قالالار؛ چۈنكى بىر
ياقدان خرىستىيان دىنىدەگى كرەستىيەن قوللارىدان كىتسە، ئىككىنچى
ياقدان تاتار ئالپاۋتلارى مۇسلمان جنسىندەن بولغان قوللارىن

كۈچلەپ ئىشلەتە ئالىملار: ئەگەر ئىنقىلاب كۈچلى باشلاساق تاتار
كرەستىيەنىدەچوقۇنۇپ. تاتار ئالباۋتلارنى قولىدىن قۇتۇلۇ ئىجتىمائى
بار. سۇڭ ئىچىدىك تاتار ئالباۋتنى ئۆزى چوقۇنۇپ جبر ۋە كرەستىيەنلەرنى
ساقلاپ قالىنى؟ مىزگارتىا جەۋابىنى بز تەفسىللى رەۋىشەدە
تويەندە كورەچەكمز: لاكىن ھەزىرگە ئاساتقىنا جەۋاب بىرىپ
ئوزابز: تاتار ئالباۋتلارنى قولىنداغى جىرلەر ياخشى ئورنلاردىن.
شەھەر — سۇ بويلارىندىن يىراق بولغانغا قايدىمز: بۇ زاماندا
روسىيە شەرقىكە تابا سەۋدەدە سەياسەتنى سوزغانغا. تاتارنىڭ عالى
سىنىفلارنى سەۋدەگە بىرلەگەنگە، ئول تازىيە بىلەن سائونى بارى
تاتار مۇسلمان بولغان ۋاقتىداغىنا قۇللاشاچاق بولغانلىقدان (چونكى
تورتا تازىيە خالقلارنى مۇسلمان بولماغانلارن كرتمىلەر) ئىد
تاتار ئالباۋتلارىنا جىر چەچپ مەشغۇلقەنەلەنىپ تورغانچا سەۋدەگە
ئەمما مۇسلمان بولۇپ قالوونى ياخشىراق بولغان.

تاتار ميرزا وە يو-
مۇشلىلارن لاشمان
ياساو.

ـ 18 نچى عەسىرنىڭ باشىدا ھوكومەت
تاتار فېئودالسىنفى بىلەن بردەدە جىيابلاشمى
باشلادى. مەعلوم كى پېتر برنچى روسىيە
دەگىن ھەر بر ساسلاويەنى بر مەعلوم
ئىشكە قوشۇپ باغلاغان ئىدى. ھەر بر ساسلاويە دەولەتنىڭ قولى
ئاشكارغا نەرسە بىلەن بولسادا خزمەت ئىتەرگە تىيىش ئىدى. پېتر
روس ئالباۋتلارنىڭ ئىشلەھىستواسىنىڭ ئىمتىيازلارن تارتىپ ئالماسادا ئىلار-
نى ئوسىپ بنكەنچى ئوقرغا مەجبور ئىتىپ، سۇگرا ئىگىت بولماچ
ئولگەنچى عادى عەسكەر بولۇپ خزمەت ئىتە باشلى توغان
ياساوى. شوندان ئوسىپ كىنە روس «دوۋريانى شلەھىتى» ئور-
ئورنلارغا مىنە ئالا وە بلرى خزمەت ئىتسەگىنە ئول كرەپاستنوي
كۆچى بىلەن فايدالانا ئالادر ئىدى.

دورست، پېتر تاتار ميرزالارنىڭ مۇسلمان جنىسندەن بولغان
كرەستىيىدىن ـ چوورالارنى قولارىندا تۇتۇپ ئەكسپلوئاتاتسىيە ياساۋنى
بىتەرمەدى. لاكىن ھەر نىچىك بولسادا ئالارنى، ئول روس دوۋريانى
بىلەن بر تىگىز باسالمادى: لاكىن شولايدا، ئول ئالارنى عەبىرى
مۇنتەزام عەسكەر وە خزمەت ئىتەرگە مەجبورئىتىپ كىلدى وە-
سۇڭگىنداان پېتر ئالارنىڭ ئىلك كوبىسن باشقا بر مۇھىم ئىشكە
باغلاپ قويدى. 1718 يلدا يۇمۇشلى تاتارلاردان بر گروە خالق
ياسالدى. بۇ گروە ئىلل ھەم باشقا يلمالار بويىندا پېتر زاماندا
ياسالا باشلاغان سوغش كۈيمەلەرنى ئوچن ئاغاچ كىنترۇچى
«لاشمانچىلار» ئىدى. بۇ لاشمان سوزىنى نىمسچە «لاساس مان»
«كېسوچى كشى» دېگەن سوزدەن ئالىنغان. بۇ يلنىڭ 31 نچى
ئىنۋار ئوكازى بىلەن ھوكومەت بر نىچە گوبيرنادان 56113 جان
عەبرى روسنى كارابلار ياسارغا، ئاغاچ حەزرلەو وە ئالارنى
ياساتو ئوچن تەعدين ئىتدى. بۇ گروە خالق ئاراسىندا عادى
يومۇشلى تاتارلار بولغان كوك. ئارىستاكرات ميرزالار، وە بيش
كاراپ ياساپ بېرىرگە ئاقچاسى جىتە تورغان، بوراشق شيكىللى
بريەبرىنچى ئانلاردە بار ئىدى. شونىڭ ئوچن بۇ لاشمانچىلار بر
سىنىف توگل، بەلكى ھوقوقى ياقدانعنا تەعرىق قىلو مۇمكىن
بولغان بر گروە ئىدى. بۇ كشىلەرگە خزمەتلەرنى تەقابىلىنە
ئاقچا تولەنمى. ھەر بر شوگار يازلغان كشى 15 ياشدەن 60 قە
قەدەر خزمەت ئىتەرگە تىيش ئىدى. ھەر بر 9 كشىدەن، قش
ھەم كوز كونلەرنى ئوچن ئالتى ئاي مۇددەتكە ئىكى كشى ئالنىنا.
ئەگەر بوتن يل بويىنا ئىشلەرگە تىيش بولسا، 15 كشىدەن
9 كشى ئالنىنا ئىدى. بولار ئىچىدەن بايلار ئىسە ياللاپ ئىشلەتەلەر
ئىدى. ئوز ئول كۈچلەرنى بىلەن ئىشلەمەگەن ئوچن بايلار قازناغا
2 سوم 30 تىيين ئاقچا تولىلەر ئىدى.

پېتر زامانىدا لاشمانچىلار قازناغا بر تۆرلۈك سالم تولەيتلەر ئىدى. شول ئۆلگەندەن سۆڭ ئالارنىڭ حاللەرى ئاۋرايدى. ئالاردان باشقا حالقدان ئالغان تۆسلى سالم تولەتب، باشقا تۆرلى پاۋىنىسلەر ئىشلەتب ھەم سالداتلار ئالا باشلادىلار. بۇنىڭ 18 نچى عەسر بويىنچا تاتار لاشمانچىلارى حۆكومەتكە عارىزا بىرىب ئىلچىلەر جىبەرب، ئۆزلەرىنىڭ تورمۇشلارىندان شىكايەت ئىتىب تۇردىلار. حەتتا حۆكومەت ئالارنىڭ ئىتكەن خزمەتلەرى تەقابىلىندە مۇنچادان ئالىنا تۇرغان بر سوم سالمنى ئالوداندا توقتادى. بۇ ساقدا 1783-نچى يىلنىڭ 4 نچى ئاپرىلندە يازلغان حاتنىڭ بەعزى بر تۆرلى قازان كوبىنسى بوراشىنىڭ پېتربوردا كنەز ۋيازىمسكىگە بىك ماتور دەلىل بولا ئالا. بوراشىنىڭ حاتنىڭ باشىندا «سزغا ئايان بولسۇنكى، لاشمانچى تاتارلار ئۈچۈن بۇ حزمەتنىڭ مۇھلىك ھەم زارارلى ئىكەنىن بلەسز» دىب باشلاب كىتەب. ئۇرمان كىسكەندە چاقدا ئۈلۈچىلەر ھەم قول ئاياغى زاعىپلەنۈچىلەرنىڭ كوبلىگىندەن، ۋيكروت بۇ ئىشدە بەش بوۋنلار كوبرەك حزمەت ئىتكەنلىكىدەن، ئەيتب ئالغاندا سالداتقا يارارلى يەشلەرنىڭ بىك ئاز چىقوۋىن ئەيتب كىتە. دىمەك بۇ حزمەت تاتارلارنىڭ ئىقتىسادى حاللەرىنە گەنە توگل، ئالارنىڭ جىسمانى ئىشدەن چىغارغان.

1757 نچى يىلدا سۆڭرەندا شىكايەتلەر كوب دۇرست لاشمانچىلاردان ئالىنا تورغان سالم تەقابىلىندە حزمەتلەرن حىسابلى باشلاسالاردا، تاتى حۆكومەت بىك ئارزان حىسابلىدر ئىدى: ئاتلى لاشمانچىنىڭ كۈنلۈك حزمەتن قىش كۈنى سىگز، جەي كۈنى ئون تىين، جەيەۋلىنى بىش تىين حىسابلى ئىدى: ئەگەر سۆڭغى ۋاقتدا سالمنى 170 تىين حىسابلاساق، ئاتسز قەدىر كىشىگە ئوزىندە تۆشكەن سالمنى تولەر ئۈچۈن گەنە 34 كۈن حزمەت ئىتەرگە كىرەك ئىدى.

شول ئوق پېتر ۋەلىبىكى زامانىدا بو ئىشكە ميرزا ۋە بۇمۇشلىلار جىبەرگەچ حۆكومەت بو ئىشكە باساقلى تاتار فين جۇلاش كرمەسىبدەنلەرندە كرتەسى: دىمەك حۆكومەت بو فىئەدال تاتلەقلارن يالانلى «قارا سۇتەكلەر» بلەن تىڭگزلەۋى. مۇنە بو قاعدە تاتار فىئەدال سىنفىنا قرلغان بر زاربەدر.

سەۋدەگەر ۋە سەۋدەنىڭ ئۆسۈۋى

18 نچى عەسردەن باشلاب روسىيەنىڭ تاغن شەرقكە تابا تەجاوز باشلاۋى كاسپى بويىندا باكو ۋە گىلاننىڭ ئالنوۋى، قرعزلارنىڭ روسىيەگە تابىع بولولارى، باشقردستاننى حۆكومەتنىڭ مونچالاۋى ۋە ئانىڭ ئافتانومىيەسى ھەم روس كالانىزاتسىيەسىنە قرشى كورەشلەرن باسدرو، ھەممەسىدە تاتار سەۋدەسىنە كىڭ مەيدان ئاچدىلار. زاتەن تاتار ميرزالارى ئۆزلەرى ئوك ئالدا سۆيلەگەنچە سەۋدەگە كوچەرگە مەجبور بولغانا، ئالار شول شەرق ئىللەرن روسىيە تەئسىرىنە تۆشروگە زور حزمەتلەردە ئىتدىلەر. قوتلوغ مۇحەممەد تەۋكىلوفنىڭ 1724 يىلداغى پېترنىڭ ئىران سەفەرىندە پېتر يانندا «ساۋىقىبك ھەم تلماج» بولب باروۋى، شول ئوق ميرزانىڭ پېترنى قرعزستاننى روسىيەگە قوشوغە كىرەكلىگن سۆيلەب قوتورتوۋى، سۆڭرا ئاننا ئىۋانوۋنا زامانىدا قرغز حاننا ئىلچى بولب بارب، ئالارنى ئالب روسىيەگە بەيعەت ئىتدرب قايتوۋى تابىعى. تاتارنىڭ سەۋدە كاپيتالى بلەن بىك باغلانشرغا مۆمكين ۋە تەسادۇفى بر ۋاقىعە توگل. 18 نچى عەسردە تاتارنىڭ سەۋدەسىنىڭ كولەمى سىفرلار بلەن كورسەتب بولمى. لاكين شولاي بولسادا. ئانىڭ حاراكترن شاقتى دۇرست تەسەۋۋر ئىتەرگە بولا.

18 نچى عەسرنىڭ ئىچندە تاتار سەۋدەسىنىڭ ئىكى مۇھىم بازارى بار: 1) ئىچكى بازار، يەعنى تاتارلارنىڭ ئۆز ۋەتانلارىندا ئۆزلەرى

بلەن ساتو ئیتو؛ 2) تشقی بازار. دیمەك تاتارلارنڭ باشقردستان، قرغزستان، بوحارا، حیوا وە عۆمومەن تورکستان بلەن سەودەلەرێ: تەمەن 18 نچێ عەسرنڭ سوڭعێ کۆنلەرندە ئیسە قتایدان (کیاحتادان) چەی کیترو. ئاندا ئیسە مۆگز(*)هەم کازول ئیلە تو.

بو سەودەنێ سۆیلی باشلاماس بزرن 18 نچێ عەسر روسیەسێنڭ ساسلاونی تورمۆشنڭ سەودەگە بیك قوماچاولێ بولعانن بلب وە ئیعتیبارعا ئالب تۆزارتا کیرەك. روسییەدە هەر بر ساسلاویە بر ئشکە باعلانعانعا کورە کرەستیەن ـ یاساقلی وە ئالپاوت ـ میرزا وە یۆمۆشلنا ساتو ئیتەرگە مۆمکین توگل ئیدی. بر ئاز ئیمکان بولعالاب تورسادا پیتردان سۆزك تاعی بترلگەن، باری سەودە ئیتو کوبیس سینفنا یازلعان، شونڭ برگیلدیبە سننە کرب کاپیتال تولەگەن کشکە گنە مۆمکین ئیدی. •)شولای بولسادا تاتارنڭ بای ـ قولاق کرەستیەنێ هەم میرزا وە یۆمیشلەسێ تۆرلێ رەوشدە زاکوننێ حەیلەلەب ساتو ئیتەدر ئیدی. لاکین بول ئوستلەرندە تورعان کرەستیەنلەرگە واق تۆیەك بلەن سەودە قلرعا نەرسەنێ واقلاب ساتارعا رۆحسەت بولعان: ئەممە کرەستیەن قالاعا کیترگەن مالن ئیك ئلنك کوبیسکە ساتارعا تییش بولعان.

بر ساسلاوییەدەن ئیکنچێ ساسلاوییەعا کوچو 18 نچێ عەسر زاکونلارێ بوینچا جیرلێ تورەلەرنڭ زازیلنعێ وە سینانڭ توکازێ بلەن گنە مۆمکین بولعانعا. بای تاتارلار ئۆزلەونڭ ساسلاوییەلەرندان تیزاك وە ئاسانلق بلەن چنعا وە کوبیس بولا

(*) بو بر تۆرلێ قزیمجەسێ مۆکزی: قتایلارنانێ دارو تورنشنا نیستیعمال قلالار: بیك قیممەت یورێ یکرمنچێ عەسرنڭ باشلارندا ئەلێ تاتارلار قتایلارعە مەکەرجە یارمارکەسندا شونێ ساتالار ئیدی. مۆنڭ تەفسیلن بزنڭ «تاتار سینفلارێ تاریخندان» قاراڭز.

ئالماعانلار: لاکین قازاندا تورعان، بوعارندا ئەیتلگەن. «تارعاوای سلوبلێ تاتار» دیگەن بر گروە. تاتار کوپیسێ بولماسادا، حۆکومەتکە حزمەت یۆمۆشلارن ئوتەگەچ ساتو ئیتە ئالعانلار. کرەستیەن وە عادی یۆمۆشلێ تاتارلار ئوینااوای سەودە قلو ئۆچن شوندی حەیلە قلعانلار: ئالار روس کوپیسلارندان نازعنا مال ئالب. ئالاردان داۆیر توست ئالب یا ئیسە ئالارنڭ پریکازچیکلارێ بولب کورنگەنلەردە، شول نازعنا مال ئوستندە تاعن تۆز ئاقچالارنا کوبکنە مال ئالب، پریکازچیکلار یاللاب، یارمارکالارعا بارب ساتو ئیتە بیرگەنلەر.

1) تۆز، تارا ئالماشو: تاتار سەودەگەرێ، تاتارنڭ کوستنار مالن جیبانا. تاتار تارابندا بولعان یارمارکا، بازار وە ئاولدان ئاولعا یۆرب ساتا. تۆزێ ئالاردان تۆرلێ ماتیریالار، جۆن- جاباعا، سوس، بالاون، بال، ئیت، تیرێ ـ یارێ، ئاعاچدان یاساعان نەرسەلەر ئالا، یا ئیسە تۆزنڭ مالن شول نەرسەلەرگە ئالماشدرا. تاتار کوپیسلارێ پراوا ئالماس ئۆچن، یا ئیسە حۆکومەتنڭ کرەستیەنلەرنا ساتو ئیتەرگە ئیرك بیرمەگەنلگێ ئۆچن سەودەسن شولای واق سەودە دیب کورسەترگە ترنشادر ئیدی. ئاول، یارمارکا وە بازارلاردا جیعان مالنێ تاتارلار قالالارعا ئیلتب کوپیسلارعا ساتالار ئیدی؛ 2) شونڭ بلەن برگە تاتارلار ئاراسندا زور وە بای کوپیسلاردا تودی. بۆلار پریکازچیکلار یاللاب تۆمەن، ترویسکی هەم تورنبورغ یارمارکالارنە بارالار. مێناوای دۆرەر هەم کاسنمننێ دۆرلاردا تیك یاحشێ کیبتلەرنێ ئیشعال ئیتەلەر: ماکلیرلار ئۆتب قرغز ـ باشقردنێ تل بلو تارقاسندا قولارنا ئالعانلار ئیدی. روس کوپیسلارێ 18 نچێ عەسرنڭ یارتسندا ئازییا وە سبر بازارلارندا عەیرێ روسلار بلەن سەودەنڭ بۆتنلەی تاتار قولنا کرب بتوون. ساتا ئالماعاچ، ئالب

کیلگەن ماللارن زارار ئیتیب تاتار سەودەگەرلەرننە ساتیب
بئرب قایترغا مەجبور بولغانلقلارن بلدرب شیکایەت قىلالا‌ـ
ئیدی. تاتار سەودەگەرلەری ،بو بارمارکالارغا یاۋروپا ماللارن.
ماتبربیەلەر، مەعدین ئەرسەلەرب ئالب کیلب شولارنی قرغز
وە باشقا ئازیا خالقلارننا ساتالار ئیدی. 18 نچی عەسرنىڭ ،سوڭغا تابا
خیوا، وە بۇخاراغا ئیلتب روسییەدە ئشلەنگەن ملتقلارننىدا قاچرتب
ساتا باشلاغانلار ئیدی. ،بو خاقدا 18 نچی عەسر نچىدە حۆکوم
ئشلەری بولغانلقی مەعلوم. مۇندی ئیری تاتار بورژوواسی روسییەد-
دەگنە سەودە بلەن قەناعەتلەنمی. چیت جیرلەرگەدە چقب کیتە ئیدی.
،بو ئشنی لیگاللی رەوشدە ئشلەوی قیین بولغانىغا کورە، قازان وە
[illegible] بیسەلەردە تورغان تاتار سەودەگەرلەری 1767
نچی یلدا حۆکومەتکە بیرگەن یازولارندا خاریجی سەودەنىڭ
کیرەکلگی وە تلەگەن کشنی چیتکە چقارغا رۆخسەت ئیتونىڭ
کیرەگن سۆیلەگەن ،سۆزندا «یاۋروپادان کیلگەن مالنی عوسودار-
ستوینی بانکە ئالب سەودەگەرلەرگە تاراتسن» دیگەن مەسالە
بر سوزدە قستورب کیتب: „Ибо приобретение продуктов от другого государства делает прибыль Российской империи. Ближайшая и великая всей империи польза, чтобы иностранных рук, через утвержденные государственные банки“ کاپیتالیزمنی تەمام قابول
ئیتو دەرەجەسنە ئیرشکەنلکلەرن بلدرگەنلەر ئیدی.

تاتارلار 18 نچی عەسر روسییەسندە ئیاڭ حەیلەکەر سەودەگەر
حسابلانب، ئالارنی روس کانکورینتلاری - کوپیسلار مال بۆزو
خیانەت قلب بالاوزمای شیکتللی ئەرسەلەرگە ئارزانلی ئەرسەلەر
قوشب ساتقانلقلاری بلەن عەیبلەر ئیدی. دیمەك 18 نچی عەسردە
تاتاردا ،زور عنا کاپیتالیستلار بولغان. ئەگەر بو عارندا سۆیلەنگەن
سوزلەرگە عەیبلەمەزی بوراشق دیگەن قازان کوپیسنىڭ 1783

نچی یلدا حۆکومەت بلەن جیدی دانە „Стопушечного ранга“
تۆچش کارابی یاسارغا مۆقاۋەلە «Кондиция» یاساغانن کوز
ئالدغا کیترسەك. 18 نچی عەسرنىڭ ئاخرندا تاتاردا کاپیتالنىڭ
ئۆسکەنن کورەبز.

تاتارنىڭ سەودە کالونییالاری.

— قرغزلارنىڭ روسییە قولىغا کورولدری، ئورنبورغ شەهەری وە ئستىمالارنىڭ سالنووی. تاتارلارنىڭ سەودەلەرىنىڭ وە
سەودەگەرلەرنىڭ ئەهمییەتلەرن ئارتدری. حۆکومەت ئوزی ئوك
جیکللککەر وە ئیمتیازلار بیرب تاتارلارنی، قرغز وە ئورتا
ئازییا بلەن مۆنەسەبەتدە واسیتاچلق یاساو ئوچون چاقرا باشلادی.
تاتارلارنىڭ دینلەرن ئوزلەرىنىڭ واتانلارندا تەعقیب قلغان حۆکومەت
1734 یلدا ئورنبورغ خاقداغی تەعلیماتندا مەچت سالرغادا،
شەهەرنی ئیدارە ئتنە قاتشدرغادا رۆخسەت بیردی. نیهایەت
قازاننىڭ «بای هەمماللی کشلەرندەن» سەعید ئیسملی سەودەگەر
1745 یلدا ئورنبورغدان یراق توکل بر ئورندا، باری بای
کشلەرنی کنە کیترو، باری 200 گنە عائیلە ئوترتو، مەچت
سالرغا ئیرك بیرو شەرتلاری بلەن «قارغالی بیستەسی یانیسە»
Оренбургская подгородная Сеитова слобода торговых татар
ئیسملی بیستە سالرغا رۆخسەت ئالدی. مۆنداغی خالقنىڭ سانی
ئیللی یل ئچندە ئیقرات ئارتدی: کوپیسلەر 1820 کشگەجیتدلەر.
شولارنی جەواب قلو بلەن ئورنبورغ ئوکروگنىڭ بودژیتیدە
باشلاندی. ئەووەلی برنچی یللاردا ئورنبورغ ئولکەسن ئیدارە
ئوچون یل سایی حۆکومەتدەن 30 مىڭ سوم ئاقچا ئالنسا، خالدە
1760 نچی یللاردا داخود 50 مىڭ سومغا جیتب بۆتۆن
راسخودلارنی قاپلی باشلادی.

قرعزستان چيگنده روس-تاتار ئاكسييه-نيرنى سه‌وده جه‌مئييه‌تى.

— شولاى ئيتب جيرلى وه مه‌ركه‌زى حۆكومه‌ت ئازيبا-روسييه سه‌وده‌سئنده تاتارلارنڭ فايدالى بولولارن ئاڭلاب ئالدى. شونڭ ئۈچۈن ده برنچى ئورنبورغ گوبيرناتورى مه‌شهور كالانيزاترنيپليوبوف 1750 نچى يللارده روس—تاتار قاتنش بگرمى ملڭ سوم كاپيتال بله‌ن بر سه‌وده ئاكسييه‌نير ئۇيۇشماسى ياسادى. بو ئۇيۇشمانڭ ديريكتورى تاتار بولرغا تييش هه‌م ئورتا ئازيياگه باروچلاردا تاتار ئه‌عزالار يانبسه روس ئه‌عزالارنڭ تاتار پريكازچكلارى بولرغا كيره‌ك ئيدى.

لاكين چيكلرده حۆكومه‌ت تاتار سه‌وده‌گه‌رى بله‌ن فايدالانسادا، قازاندا هه‌ر تۆرلى ره‌وشلرده تاتار سه‌وده‌كه‌رن قسادر ئيدى. مه‌سه‌له‌ن يلبزاۋيته پيتراونانڭ سۆگى كۆنلرنده قازاندا تاتارلارنى سه‌وده ئيتدرمه‌س بولغانلار ئيدى. بر يلنئمئنا 23 دانه تاتارغا قول ئدرسه‌له‌ر بله‌ن ساتو ئيته تۆرغان تاتار كيبتله‌رى يابلغان، حه‌تتا شول زاماندا تاتارغا ئيسكى پوسقى هه‌م سومسا ئيت، بالق شيكللى بازارغا كيلگه‌ن كره‌ستيبه‌نلارغا ئلشاماق ئچمك نه‌رسه‌سى ساتوچلارغادا ساتو ئيته‌رگه مه‌نع ئيتلگه‌ن ئيدى.

كره‌ستيينه‌نلار (قۇل وه ياساقلنلار).

— 18 نچى عه‌سرنڭ باشندان ئالب تاتار جه‌مئييه‌تنڭ باشئنا بورژوا—سه‌وده‌گه‌ر كيچه باشلاغانى وه فيئدال سينفن جيه‌ررگه بولشقانلنغن بز كوردك. حۆكومه‌ت ئوزى ده بو فيئدال هه‌م بورژوازييه تاتار حالقئنڭ ئازچلئغى لاكين ئانڭ يادراسى ده حاليس ميلله‌تنڭ ئوزى بولغان بر سينق بولسا، ئولدا تاتار كره‌ستيبه‌نلارى ئيدى. قۇل—چورا كره‌ستيبه‌نلار 18 نچى عه‌سرده ئاز قالغانلار ئيدى ئيندى.

بۇلارنڭ مۆعه‌ييه‌ن كوبه‌ى بولغانلقلارن حه‌زرگه باسلغان. مه‌علوم بولغان مه‌نبه‌علاردن بلر حال يوق. شولاى بولسادا، 1781 نچى يل مه‌علومه‌تى بويئچا قازان ناميسنكلئگنده (13 ئۆيه‌زده) 33779 ئيرجان تاتار يۆمۆشلئلارى قولئدا 555 دوار اواى تاتار بولغانى مه‌علوم. بيلگئلى بو بيك ئاز. لاكين هه‌ر حالده 1767 يلغا قه‌ده‌ر قازان وه ئه‌ترافى ميرزا وه يۆمۆشلئلارنڭ قولئدا قۇل-كره‌ياستنوى كره‌ستيبه‌ن شاقتى بولغانلقن بز بله‌بز. حۆكومه‌ت ئوزى ده تاتار ميرزالارئنا هامان تاتار ياساقلى كره‌ستيبه‌نلارى بله‌ن جير وه ئاوللار بيروونده ئالارنڭ حه‌رمه‌تله‌رى ئۈچۈن شوندى «مال» بوله‌ك ئيتووده ده‌وام قئلادر ئيدى. مه‌سه‌له‌ن، حه‌زرگى ئالابوغا ئۆيه‌زنده قوتلۆغ مۆحه‌ممه‌د ته‌فكيليفنڭ قولئدا 1740-نچى يللاردا بر نيچه ئاول بار ئيدى (بالتاس. كيرسه. سلاوش وه ياشقالار). بو قۇللار عاماندا ئيسكئچه ئالئنلار، ساتئلالار، ميراس ئيتلب قالدئرلالار: حاتۆن ئالغاندا پريدانئى ئيتب كييه‌ولرگه بيرئله‌ر ئيدى. لاكين نيچك بولسادا، كره‌ياستنوبلق بزنڭ تاتار ئاراسندا بتوونه ده‌وام قئلا، سه‌وده كاپيتالى بزده ئانى يۆتادر ئيده‌ى. دۆرست، بو 18 نچى عه‌سردا روسييه‌ده‌ن ئيكمه‌كنڭ ئيفرات كوب ده‌ره‌جه‌ده ئانگلييه، گالانديه شيكئللى جيرله‌رگه چئقووى سه‌وده كاپيتالن كره‌ياستنوى حوجالق بله‌ن واقتلى بلوك ياسارغا ئيمكان بيرگه‌ن بولسا. ئالپاوتنڭ كره‌ياستنوى حه‌رمه‌تچى بله‌ن ئيكمه‌ك ئشله‌وى ئالارنڭ ياميشنيدا ئورن ئيكمه‌ك فابريكى ياسانسا، بزده ئش ئالاى بولمادى: تاتار ئالپاوتى جيرگه نه‌هه‌ميه‌ت بيرميچه سه‌وده‌گه تۆتۆنب شه‌رق بله‌ن سه‌وده‌ده واسيتاچيلك رولن ئيفا ئيتب كيته‌دى. چۈنكى ئالارنڭ جيرله‌رى مه‌ركه‌ز وه‌سو يوللارندان يراق بولغانسا، تاتار ميرزاوه يۆموشلئسنڭ ئيكمه‌گى بازاردا روس

ئالپاوتىنىڭ ئىكمەگى بىلەن كانكورىنسىيە ياسى ئالمادى: شونىڭ ئۇستىنىدە سۆيلەنگەن زاكونلارنىڭ دا قوماچاولاغانى خاتىرگە ئالرغا كيرەك.

تاتار خالقىنىڭ كوبچىلىگى 18 نچى عەسردا ياساقلى كرەستيە- نلەر ئىدى. بۇلار حۆكومەتكە ياساق تولەۋچى. ئاگار پادوود بيرو، ريكرود بيرو، تورە وە عەسكەرگە كوۋارتير بيرو، ئاتىڭ تۇرلى حزمەتلەرن ئوتەو شىكىللى حزمەتلەر بىلەن مەجبور ئىتىلگەن. شەحسەن ئيركلى ئيگنچىلەر ئىدى.

1769 نچى يىلدا تەمام بولغان برنچى رېۋىزىيە ئاتالغان ئالوك دەولەتچى خالقنىڭ سانى ئالو مەعلومەتىنە قاراغاندا قازان پراوينسىيە سندە (حەزرگى برنيچە كانتوندان عىبارەت) 37،621 ياساقلى ئير تاتار بار؛ ئەمما 1780 نچى يىللاردا قازان نامىستنىكلىگىدە بۇلاردان 32،293 مۇسلمان - تاتارجان (Ремяская душа) بار ئىدى. بۇ سىنىف كرەستيەن باشدا ياساقنى قازانغا تيرى - يارى. جۇن - جاباغا. جەنلىك تيرىسى، بال، بالاوز بىلەن تولەسەدە، 18 نچى عەسردا ئاقچا بىلەن كۆن كورش كۆچەيگەنگە، حۆكومەت عەيرى روسدان ئالا تۇرغان ياساقنى ئاقچاغا كوچردى. 1712 يىلغا قەدەر هەر بر بيش ماڭ تاتار حۆكومەتكە بيش سوم ئاقچا تولەسەدە، مۇندان سۆڭ يول ئاقچا ئارتىب ئون سومغا جىتكرلدى. بۇ تولەو ئەللى روس كرەستيەنى تولى تۇرغان سالمەدان كيمرەك بولسادا، پيتروبليكى زاماننداغى تاتارلارغا جان باشندان (پادوشنى) سالم، ياڭيسە ئيمانا كرتلدى. بۇ زاماندان ئيعتيبارەن هەر بر تاتار يلىنا بر سوم 14 تيين تولى تۇرغان ياسالب، سۆڭرا بۇ تولەو برسوم 70 تيينگە جىتكرلدى. ئەگەر بۇ چاقدا ئارش ئۇننىڭ بەھاسى پۇتى 10 تيين بولغانى ئيعتيبارغا

ئالساق. هەر بر تاتار يىلىنا 10 - 11 پۇت چاماسىندا قازانغا ئارش بيرىرگە مەجبور ئىدى.

پيرم گوبيرناسىنداغى تاتارلار پيتر زامانىسىنا قەدەر سالىمنى جەنلىك تيرىسى بىلەن تولەب كيلسەلەردە، سۆڭندان 44 تيين تولى تۇرغان بولدىلار. بۇ سالملارنى تاتارلارنىڭ ئوزلەرندەن سايلانغان سوتنىكلار وە ئىستارسنالارى جىيالار ئىدى. شونىڭ ئۇستىنىدە تاتارلار تورەلەرگە ئەللىنى قەدەر رىشوەت دە بيررگە مەجبورلار ئىدى. مەسەلەن 18 نچى عەسرنىڭ ئورتالارندا ئەگەرجى تيرەسندە تۇرغان تاتارلار هەر برجان ئيەسى ئورمان باشلقلارى (Валдмейстр) كيلگەندە 9 - 10 تيين تولەگەنلىكلەرى مەعلوم. بۇ ئاقچا تولەمەندەن باشقا. تاتارلار حۆكومەتكە حزمەت ئيتەلەر ئىدى. مەسەلەن ئيستيحكاملەر سالرغا، پيتربور شىكىللى قالالار سالرغا. ياڭا قالالار قازرغا روس وە عەيرى روس كرەستيەنلارى بىلەن برگە ئەللىنى قەدەر تاتارلاردا كيتەلەر ئىدى.

ياساقلى تاتار وە عۇمومەن تاتارنىڭ ئيركلى كرەستيەنلارى حاقندا سۆيلەگەندە برنيچە ماميەتنى خاتىرگە ئالب كيتەرگە كيرەك بولا. 18 نچى عەسرنىڭ بارتىلارندا تاتار كرەستيەنى ياساقلى وە چورالاردان عىنا عىبارەت تۆگل.

يومۇشلى تاتارلاردا بۇ چاقدا تەحليل قلىنب. بۇلار ئاراسندان بر ياقدان ئالپاوتلار چىقسا، ئيكنچى ياقدان بۇلار ئاراسندان باي بەدوەگىرلەر تۇسا، ئۇچنچى ياقدان بۇلار ئاراسندان ئوز قول كۆچلەرى بىلەن ئيگن ئيگوچى ئارل خالقىدا چىقدى. سۆڭغىسى ئيسە ئاتاڭ شاقتى كوب بر سينىف ئىدى. مەسەلەن قازان ناميستنكلگندە 1781 نچى يىلدا يومۇشلىلارنىڭ سانى 33779 ئيرزات بولسا، ياساقلىلارنىڭ 32،293 ئىدى. ديمەك يومۇشلىلارنىڭ سانلارى كوبرەك. شونىڭ ئۇچىندە قازان روس

سەۋدەگەرلەرنىڭ بىر ۋەكىلى ئۆزىنىڭ 1767 يىل كامىسسىيەسىدىكى نۇتقىدا ياساقلىق تاتارلار باردا بىر تالار كىرەستىيەنلار دىگەن ئىدى. بۇلارنىڭ ياساقلىقلاردان ئايرماسى يايلىق ۋە يارلىقلىقدا تۈگىل، بەلكى جىبىر بىلەن رەۋشىنىڭ باشقا تۈرلى بولۇۋىدا ئىدى. ياساقلىلار جىبرنى ئاپشىنا حوقۇقىدا بىلەب تۇرسالار، يۇمۇشلىلار ئىسبە ۋونچىنا پراۋاسىدا. دىمەك ھەر بىر ئائىلەنىڭ تۈزۈنە تىگەن مىلكى بولغان جىبرى بار. سوڭىدان 1840 يىللاردا بۇلارعا كۆچلەب ئاپشىنا كىرتىلدىلەر. دىمەك تاتارنىڭ ئۆز كۆچى بىلەن ئىشلەب ئىگەن ئىگە تۇرعان خالقىن رەسمى ساسلاۋنى تەعبىر بىلەن ئاتالعان قاراعاندا. ئالارنى تۆپ تۈعرى «تاتارنىڭ ئاۋل خالقى» دىب يۈرتۈرگە كىرەك بولا.

ئاۋل خالقىنىڭ يارلىلانۇۋى. 18-نچى عەسىردەگى تاتار ئاۋل خالقىنىڭ بىز بىر ياقدان تەحلىلىن (دىنفىرىنسىيەتسىيە)سىن كۆرسەك، ئىككىنچى ياقدان ئانىڭ يارلىلانۇۋىن كۆرەمىز: ئانىڭ يارلىلانۇۋى ئەساسەن ئىكى سەبەبدەن كىلىب چىقا:

1) كالانىزاتسىيەنىڭ دەۋامى.

2) تاتار جىرىنە شول كالانىزاتسىيەنىڭ تىز ھۇجۇمى ئارقاسىندا جىرنىڭ ئازايىب قالۇۋى (بىزگە مۆنى 1867 يىل كەمىسسىيەسىنىڭ تاتار ئاكازلارى بىلدەرەلەر: چۈنكى ھەم ياساقلى ھەم يۇمۇشلى تاتارلار جىر ئازلىقدان شىكايەت قىلالار) ۋە تاتارنىڭ ئاۋل خالقىنىڭ شول ئاز جىرنى ياخشىلاب ئىشلەب فايدالانۇۋى ئۈچۈن ياخشى ئۇسۇلگە كۆچە ئالماۋى.

3) ئۈچۈنچى ياقدان حۆكۈمەتنىڭ تاتارنى چوقىندىرۇۋى بەعانە ئىتىب چوقىنماعان ئۈچۈن ئارتىق ئالۇق تۆلەتۈۋى، ياخشى يورتلاردان قۇۋىب، ناچار جىرلەرگە ئۇترتۇۋى، چوقىنعان عەيرى روسلار ئۈچۈندە ئالۇق ۋە رىكروت ئالۇۋى؛ شول تۇق دىنى مەسئەلەنى ئالعا

سۈرۈب تاتارنى حۆكۈمەت مۇدافەعەسىز قالدرۇۋى (تاتار روسقا شاھىد بولا ئالماۋ، حۆكۈمەتنىڭ تىلىن ئاڭلاماۋ شىكىللى) مۆنە شۇنىڭ نەتىجەسى تاتار ئاۋل خالقىنىڭ 17 نچى عەسىردە باشلاعان باشقىردستانعا، قازاقستانعا ۋە باشقا جىرلەرگە كۆچۈب، ئىسكى قازان خانلىقى يورتىندا بىر كۆبچىلىك ياسى ئالمىچى قالۇۋى.

كالانىزاتسىيەنىڭ دەۋامى. 17-نچى عەسىردەگى ئىسمونا «مەسكەۋ حۆكۈمەتىنە ئېلچىدان ئاچىق ئىبدىل بويىنا كالانىزاتسىيە ياساۋ ۋە ئانى قابا رەۋشدە ئۈتكەرۈۋ، بىر قەدەر ناچار نەتىجەلەر بىرگەنن كۆرسەتەدى. شونىڭ ئۈچۈن ئىككىنچى رامانوف ئالەكسى زامانىندا 1649 نچى يىلدا «ئۇلاژىنىيە» ئىسمى بىلەن چىعارلعان زاكون مەجموعەسىندە تاتار جىرىن روسقا، روس جىرىن تاتارعا بىرمەسكە دىگەن قانوننى چىعاردى. لاكىن بۇ قانون چىققاندا، تاتار خالقى ئۆزىن ئىبدىل بويلارىندان قۇۋۇۋ، ناچار جىرلەرگە ئۇترتۇۋنىڭ ئاچقدان ئاچىق رەۋشدە، رازىن ئىختىلالىندا. كالانىست ماناستىر ۋە ئالپاۋتلارعا ھۇجۇم بىلەن ئالدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئاچقدان ئاچىق قابا سىياسەتدە كالانىزاتسىيە 18 نچى عەسىردە توقتادى. حەتتا 1737 نچى يىلدا ئىمپىراتورىچە ئاننا ئىۋانوۋنا زامانىندا (1730—1740) نىگى (ئۇلاژىنىيە) دەگى زاكون تاعن تەكرار ئىتىلدى ھەم بۇر ئىشتراك بىلەن تەھدىد ئىتىلىب، روس بىلەن چوقىنماعان تاتار ئاراسىنداعى ساتىلعان جىرلەرگە كۆبچى ھەم زاقلادنويلارنىڭ ياساۋى مەنعى ئىتىلدى.

لاكىن بۇ زاكونعا قارامىچى ئىبدىل بويىنداعى تاتارلاردان جىرنىڭ روسلارعا كۆچۈۋى دەۋام قىلدى. پىتىر بىرىنچىنىڭ (1682-1725) حۆكۈمەتى زامانىندا ئىشقى ئىكمەك بازارىنىڭ كۆچەيۈۋى ئاراسىندا كىرىپاستنويلىقنىڭ كۆن سايىن ئۆسۈۋى

ئالپاۋتلاردا كرەستىيەنلەرگە خوجا بولۇپ خوقوقىنىڭ كۆپ ساسى
كۆچەيۈۋى روس ئالپاۋتلارىنا جىر كۆبەيتۈنىڭ ئەھمىيەتىن ئارتتىردى.
شۇنىڭ ئۈچۈن ئالار مۆسكىن قەدەرى كۆپ جىر ئالىپ شۇندا
تورلى جىرلەردەن روس كرەستىيەن كىترتىپ ئوترتۇغا قزقندىلار
ھەم شۇڭار ترشتىلار. شۇڭار كۆرە ئالار خۆكۈمەتنىڭ ئالدا
سۆيلەگەن زاكونى نىچكدە تاشلاپ «جەيلەي شەرعى» ياسارغا
ترشتىلار. بو ئش ئاسان ئىدى. چۈنكى خۆكۈمەت وە ئالپا-
وتلار بر سىنىف كشىلەرى بولغانغا مەنفەعەتلەرى بر، شۇنىڭ
ئۈچۈن زاكوندان تشقا چغووى بول قەدەر چىتن توگل ئىدى.
مۇنىڭ ئۈچۈن ئالپاۋتلار قولندا كۆچلى بر قورال بولىپ
ئولدا «دين»؛ «چوقندرو» تاتارنى پراوسلاۋىيەگە كوچەرو
ئىدى. ئلنك ئالپاوت بر تاتار كرەستىيەنن كورسە يا ئىسە
بۆلگەن مىرزا بولاسن ئالىپ تەربىيەلى، تچرتە ئىسرتە، سۆڭرا
ئانىڭ ئىسمندەن تاتارلاردان جىر ساتىپ ئالدرتا، سۆڭدان ئانى
چوقندرا. ئىندى، يگت خرستىيان دينن قابول ئىتكەچ ئانىڭ
جىرن ئالدالاب، يا ئىسە عەسبلەب ئوزنە ئالا. شول جىرگە
روس جنسندەن بولغان غول كرەستىيەنلارنى كىترتىپ ئولترتا.
بو حاقدا تورلى واقتلاردا تاتارلار خۆكۈمەتكە عەرىزا بىرىپ
شيكايەت قىلىپ تورىدلار. بەعزى واقتدا روس كولاكلارى تاتار
كرەستىيەنلارنىڭ جىرلەرن كۆچلەپ دە ئالالار. شەھەر خالقى تاتار
كرەستىيەنلارنىڭ جىرلەرن، تاتارلارنىڭ شيكايەتلەرندەگى ئىستىعمال
قىلنغان روسچا ئىستىلاح بلەن ئەيتسەك „своим насильством"
ئالالار. شۇنىڭ ئۈستىندە 18 نچى عەسردە يەنە زاماننىدان
باشلاپ تاتار وە باشقرد جىرلەرندە يارىب مەعدىن كارخانەلەرى
ياساۋچى روس كاپىتالىستلارى ياغلاو عەدتكە كرىپ كىتە. مۇنە
بو كاپىتالىستلار پىرم گۇبىرناسى شيكللى جىرلەردەگى تاتار

جىرلەرن موسلمارد قلب فابريكلەر سالالاردا، ئالارنىڭ جىرلەرندە
ئوزلەرندە ئشچى ئىتىپ روس كرەپاستنويلارن كىترتىپ ئوترتالار.
شۇنىڭ ئۈستىندە خۆكۈمەت 17 نچى عەسردەن باشلاپ
«جىرتا» ئاتالا تورغان قازان خانلغى ئورنن كوچمە خالقلار
وە باشقردلاردان سافلاو ئۈچۈن نعتما سزقلارى ياسى باشلادى:
بو سزق 18 نچى عەسرنىڭ باشندا تاغىدا شەرقكەرەك ئيلتئىپ
ھەم ئوزايتلدى. بو نعتمالار سزىغى كالانىزاتسيەگە زور
خزمەت ئىتدىلەر.
بيك ئوزن ئاكوپلار ياسالىپ، شول جۇقرلار بويىنا نعتمالار سالىنىپ
توپلار قويلا. ئالارنى ساقلار ئۈچۈن شول ئاكوپلار بويىنا كىترلىپ
سالداتلارنى عائىلەلەرى بلەن ئوترتالب. بولاردان عيبارەت ئەھالىلى
ئاۋلار تۇۋادر ئىدى. مزنە مۇنىڭ بلەن وە بو سزق تىرەلەرى
روسلار بلەن ئىشغال قلنالار ئىدى.
18 نچى عەسردەن ئالىپ روسيىدە ئىسلا-
حات باشلانا. بو يەنە برنچى دەورى؛ بو
دەورنى ئىسلاحات دەورى دىپ يۆرتەلەر.
بو چۆردا روسيە ئىسكى تەسلى ئىدا-
رەنى تاشلاپ ياۋروپادا ئول چاقدا مەقبول
بولغان «عاقل فەلسەفەسنە» تايانغان

خرىستىيانلاشترو سەياسەتى ئاناڭ ئىقتىسادى سەبەبى وە كالانىزاتسىيەگە خزمەتى.

«تەرەققى پەرۋەر ئىستبداد» يولى بلەن ئىدارە قلنا باشلى;
بو دەوردە روسيىدە سەناعەت كاپىتالىزمى تەرەققى ئىتدرلرگە
ترشلا. مەددى عالەمدەگنە توگل: حەتتا عاقلى، فيكرى مەيدانندا
ئىسلاحات ياسارغا ترشالار: ياۋروپا نازارى فيكرىيەسن، فەلسە-
فەسن كرتب ئىسكى بيزانس تەسلارن تاشلارغا ئومتلالار.
لاكين بو ياكالق، دۆرسن ئەيتكەندە، يوغارى دائىرەدە وە
قالالاردا غنا عالى سنفلارغا مۇنەسەبەتەگنە قالدى؛ عەيرى

روسلارغا وە خۇسۇسان تاتارلارغا مۆنەسەبەتتە ئېسكىنچە قالدى.
ئېسكى مەسكەو سەياسەتى ئېسمىن ئۆزگەرتلىپ، باشقا بوياۋغا
بويالىپ ھاماندا 18 نچى ئەسرنىڭ ئاخرغىچى يىللارىنا قەدەر داۋام
ئېتتى.

دۇرست، ئېسكى قازان خانلىقى ئورنىدا جىرلەر «كازانسكى
سارستوا» ئېسمى بوغالىپ روسىيە 1708 نچى يىلدا سېگىز
گوبېرنىيەگە بۆلۈنگەندە، مۆنىڭ برسى، قازان گوبېرناسى بولدى.
«قازان ۋايئوۋاداسى» ئېسمى گوبېرناتورغا ئەيلەندۈرۈلدى. لاكىن
ئېسكى روح وە سەياسەت ھېشول كېلىش قالدى. بۇ ئېسكى
سەياسەتنىڭ ئېيك كۆزگە كۆرۈنگەنى، ھۆكۈمەتنىڭ پراوسلاۋنى
دان باشقا بولغان دىن ئەھلىنە مۆناسەبەتتە بولدى. ھۆكۈمەت
ئىۋان گروزنى وە ئانىڭ ئوغلى فېدىر قۇرب جىبەرگەن.
خرستىيانلاشتۇرۇ سەياسەتىن تەعقىب قىلۇدا داۋام ئېتتىگىنە
توگل، ھەتتا ئېكاتىرىنا ئېكىنچىگە قەدەر بولغان دەۋردە، بىر
ياقدان قاراغاندا تاغىدا قاتتىراق وە ئۆزسىزراق رەۋشدە داۋام
قىلىندى، بۇ سەياسەتتە بىلگىلى ئىقتىسادى ھىساب زور
رول ئويىنادى.

18 نچى عەسردە، ئالدا سۆيلەگەنچە، ئېكمەك بازارىنىڭ ئاچىلۇوى،
ئانگلىيە، گاللاندىيە فلوتلارىنىڭ ياروسلارى روسىيەدەن ئالىپ ئوت
كرەستىيەنلارى ئىشلەگەن ياروسىن بىلەن تەئمىن ئېتىلە، بۈتۈن
ياۋروپاغا چوبىن بەنە ھېشول روسىيەنىڭ ئېركسىز كرەستىيەن قولى
بىلەن ئىشلەنە تورغان زاۋودلارىنىڭ كىتكەنگە—روس فېئودال
سىنفىنىڭ كۆڭلى بېك كوتەرىلگەن. بۇ سىنف ھامان ئوزىنىڭ
بوش ئىشچى قولى بولغان كرەستىيەنلارىنىڭ سانىن ئارتدىرىۋغا
ترىشادر ئېدى. ئەمما ئېدىل بويىدا ئەلى بىردە قول تېمەگەن
كوپ سانلى تاتار وە فىن كرەستىيەنى بار ئېدى.

لاكىن مۆنى روس كرەستىيەنى ئىشلەگەن شېكىللى ئاسان
قىنا كرىپاستنوي ياساپ بولمىدر ئېدى، چۈنكى بۇ ئىش
بولارندا سۆيلەنگەن زاكونلارغا خىلاف ئېدى. چۈنكى
1756 نچى يىللاردا مىسيونېر وەچەسلوفنىڭ ھىسابىنا قاراغاندا
قازان گوبېرناسىندا ھاماندا 98،913 مۆسلمان تاتار، 3382 چوقنىسان
تاتار بار ئېدى (1). دېمەك، ئەگەر بۇ يوز مىڭ كىشىنى چوقىن-
درساڭ، ئالپاوتلارغا يوز مىڭ كرەستىيەن ئارتاچاق؛ ئەگەر بۇلار
چوقنمىيچى تورب، ئالارغا قارشى رەبرەسىيەلەر ياساپ، ئالارنى
يا ئېسە قاچارغا مەجبور ئېتسەك، يا ئېسە ھۆكۈمەت ئوزى
چوقنماۋلارن بەھانە ئېتىپ قورب جىبەرسە، بەنە ئالپاوتلارغا
بىررگە جىر ئارتاچاق ھەم ئالارغا ئۆلەشرگەدە كرەستىيەن ئېشە-
بەچەك ئېدى. چۈنكى رەسمى جەھەتدەن خرىستىيان كرەستىيە-
نلارنى ئىلگورتا ۋاقتى-مۆددەتى ئوتكەچ خرىستىيان ئالپاوتلارىنا
بىررگە مۆمكىن ئېدى. گەرچە ھۆكۈمەت ئوزىنىڭ رەسمى فەر-
مانلارندا چوقنغانلارنى كرىپاستنوي ياساماسقا قوشسادا، بز مۆندى
ۋاقىعەلەرنى ئۇچراتابز. ئالدا سۆيلەنەچەك «چوقىندرۇ كامىسسىيە
سى» نىڭ خرىستىيان قانونلارىنا ئۆيرەتو ئۈچۈن دېگەن بولىپ،
ياڭا چوقنغان كىشىلەرنى كرەپاستنوي ياساولارى ھەم زۆيە ئار-
تېماندىرىنى ئالەكسىنىڭ تورنىيانلارى كورمىن دېگەن
كىشىنىڭ كرەشنلەرنى ئالپاوتلارغا ئۆلەشۈى مەعلۇم.

مۆنە شوشى ئىجتىماعى وە ئىقتىسادى مەسئەلە تاتار كرەستىيەنن
چوقنماو باعىنا ئارتتى؛ شونىڭ ئوستىندە ئىچكى بازاردا ساتو
ئېتۇ ئۈچۈن تاتارنىڭ چېسب كىلە تورغان سەۋدە كاپىتالى ئىيەلەرى
سەۋدەگەرلەردە تاتار كرەستىيەنن دېنلەرندە توتو ئۈچۈن تاكىتانسىيەدە

(1) مۆسلمان تاتارنىڭ بۇ دەۋردە بولايغنا بولوۋندا شۆبھە
بار. لاكىن بز باشقا مەعلومەت تابا ئالمادق.

عۇلاما، روحانیلارعا مال بلەن بولنشدىلار: شول سەبەبلی‌دە تاتار کرەستیەنڭ بیك ئاز پراسینتی چوقندی.

— 16-17 نچی عەسرلاردا بو چوقندىرو پراسیسی. پراسیسی ئەلی توقتاب، ئەلی کوچەیب چوقندىروپراسیسی. بیك قابا رەوشدە، کۆچلەو فورماسندا ئشلەنب کیلدی. بو زاماندا حۆکومەت کوبرەك تاتارنڭ حاکیم سینفی بولعان میرزا وەبیکلەرنی چوقندىرو نیەتندە حەرەکەت قلدی، چۆنکی بولارنی ئاوشدىرعان تەقدیردە ئالارنڭ ئق تەئسیرلەرندە بولعان کرەستیەنلار بلەن ئش قنلو ئاسات بولاچاق ئیدی. ئەما 18 نچی عەسردە تاتارنڭ حاکیم سینفی سەودەگەرلەرهەریاقدان تاتارنڭ مۆسلمان بولب تورزوندا مەنفەعەتدار ئیدلەر: شونڭ ئۆچن 18 نچی عەسردە حۆکومەتی 1773 نچی یلعا قەدەر کرەستیەنی چوقندىرو بولی بلەن حەرەکەت قلدی. بو حەرەکەت پیترویلیکی گە قەدەر زاعیف باردی چۆنکی ئالدا سۆیلە گەنچە حۆکومەت باشقا مەسئەلەلەر بلەن مەشغول ئیدی.

پیتر زاماندا ئیسە حۆکومەت پراوسلاوبیە دینی بایندانی قەدەر حۆر حیسابلانسادا، ئالپاونلار وە کالانیزاتسیە ئشندە فایداسی بولراق بولعاچ پراوسلاوییەدەن ئاچق کۆزلوچی پیتر تاتارلارنی چوقندىرو ئشندە زۆر ئەهەمییەت بیردی. مۇندا تابیعی تاتی بر سەیاسی حیسابدا بار ئیدی. ئستاراۆبرلارعا قارشی پیتر ئالارنڭ عەسکلحەرەکەتچی بولعانلقلاری ئۆچن شیددەتلی مۆعامەلەدە بولدی. بیاگنلی پراواسلاوییەنڭ بر مەزهەبن بو قەدەر قسقان حۆکومەت، بوتشن قابلا ئۆچن مۆسلمانلارعادا شول ئوق حۆکومەتی بۆونوگە کیرەك ئیدی. شونڭ ئۆچن پیتر پاتربارجاقنی بتەرب، پراواسلاوییەنی ئورنتاق بویسنعان بر قورالی ئیتب 1721 نچی یلدا مۆقەددەس سینود یاساعاچ ئوق چوقندىرو ئشندە

زۆر ئەهەمییەت بیرب، بو ئشکە تەشەببس ئیتدی هەم قازان میترا پالیتی ئیحۆندان «نیچك ئیتب تاتارلانی حریستییان دیننە ئوتارعا مۆمکین هەم نیچك ئیتب‌ئانی تارانرعا کیرەك؟» دیب سۆرادی. بو سۆئالگە ئیحۆن «مۆسلمان بالالارن عائیلەلەرندەن ئالب، حرستییان دیننە تەربییەلەب ئوقترعا کیرەك» دیب جەواب بیردی. مۇندان بر یل ئلك سارانا پیتر «دەولەتنڭ یارلتلعننا ئاقچانڭ بوقلعلنا قارامیچە» 1720 نچی یل ئوکازی بلەن یۆتن حرستییان دینن قابول ئیتوچیلەرنی 3 یلعا سالملاردان قوتلدىرعا قوشب، قازان میترا پالیتنە هەر یلنی چوقندىرو ئشلەرنە ئوتارعا مەلك سوم ئاقچا، دیمەك یۆن مەلك پۆت ئارشلق سوما بیررگە قوشدی. 1721 نچی یلدا قازان گوبیرناسندا 30 مڭ کرەشن تاتار بولسادا، بۆلار باری ئیسمبەگنە پراواسلاوتی بولب، ماماندا ئیسکچە کۆن کورەلەر: چیرکەوگە بارمیلار، پوپقا سەدەقە تولەمیلەر، مۆسلمان زییارەتلەرندە دەفن قلننالار ئیدی. حۆکومەتنڭ. نیندی چارالار قلنرعا کیرەك. دیگەن سۆئالننە میتراپالیت شوندی چارالار کورسەتدی: 1) تەهدید بلەن ئیسکی مۆسلمان مەقبەرەلەرندە ئولگەنلەرنی کومدرمەسکە، ئولگەنلەرنی یوبلاردان باشقا دەفن ئیتمەسکە ئەمر ئیتەرگە، ئیسکی زییارەتلەرنی‌بوتنلەی یوق ئیتدىررگە، بەیرەم وەیەکشەنبە کۆنلەردە چیرکەوگە بوررگە مەجبور ئیتەرگە. 2) برمەعلوم‌میقدار کرەشن بالاسن ئالب، کۆچلەب دین عیلمی ئوقتر وەباشقالار.

پیتر ئولگەچ حۆکومەت دین سەیاسەتن تاعیدا قووەتلەب جیبەردی. 1731 نچی یلدا، زۆیەدەگی بر ماناستیر یانندا «کامیسییە کریشچونیج دیل» دیگەن بر مۆئەسسەسە تەئسیس قلدی. لاکین بو کامیسییەنڭ حۆرمەتی ئار قاسندا اشاقتای مەجوسی حرستییان دینن قابول ئیتسەدە، کامیسییەنڭ باشندا توروچی

ئارحيماندريت ئالەكسى تەعبيرنچە تاتارلار «عادەتلەرندە قاتقان» „В Обычаях весьма замерзшие“ بولعانلقلارندان بيك ئاز حرمستييا-نلققا كوچدئلەر؛ كوچكەنلەرندە بارى ماددى فايدالار ئۆميت ئيتب كنە كوچدئلەر. (Разве кого к тому привлечет из них какая нужда).
لاكين حۆكومەت مۆكار قارامى ئشن كبگەيتب، قازاندا مەحسوس روحانى سيميناربيه وە باشقا مەكتەبلەر سالب، ئاندا تاتارلاردان پوپلار وە ميسسيونيرلەر جيتشدئرگە كرشدى. ئوزاقلامى كاميسسيەنك حۆكومەت قارشندا ئيعتيبارى تۆشدى. چۆنكى كاميسسيە تورئدان نورى، چوقنعان كشئلەرنى ئالپاۋتلارعا ئۆزلەشو بلەن مەشعول بولووى مەعلوم بولدى. شونك ئۆچن 1740 نچى يلدا كاميسسيە بترئلب «كانتورا ناۋو كرېشچېنسكيخ دېل» زۆهور ئيتدى. بو كانتورانك حۆقوقىدا زور ئيدى. ئول قازان، ئەستەرحان مەكەرجە هەم ۋارونيژ گوبيرنالارندا ئوزئنك ئشن قلا باشلادى. كانتوراعا دۆنياوى حاكيميەتدە بيرئلب، ميسسيونيرلەرنى ساقلاو ئۆچن عەسكەردە بيرلدى. يل سابن كانتوراعا ئون مك سوم ئاقچا، عەيرى روسلاردان جيبلا تۆرعان ئيكمەكدەن بيشەر مك پۆت ئۆن هەم بارما بيرئلە تۆرعان بولدى. كانتورا بر نيچە جيردە عەيرى روسلار ئۆچن دينى مەكتەبلەر ئاچب تاشلادى. شونك ئۆستئنە چوقنوچئلارنى قزقدئرو ئۆچن هەر بر چوقنوچئعا بر قات تشقى كيبم، كولمەك ـ ئشتان، ئاقچا بيررگە هەم عائيلەسى بلەن چوقنوچئلارعا تەرىدە بيررگە باسالدى. ئش مۆنك بلەن گنە بتمەدى، چوقنوچئلاردان 3 يل ئچندە ئيمانا، باشقا سالم هەم ئيكمەك ئالماسقا باسالدى. لاكين شونئسى فاجيعەلى بولدىكى، بو سالملارنى هەممەسن (شول ئوق چوقنمى قالعان عەيرى روسلارعا سالدئلار) چوقنوچئلارنى حەزينە زاۋودلارندا ئشلەودەن قۆتلدئرعا، ئالاردان سالدات (ربكروت)، نيكاح ئاقچاسى ئالماسقا بولدى.

لاكين بو ئالار ئۆلئشئنە تۆشكەن ربكروتنىدا چوقنمى قالعان عەيرى روسلاردان ئالرعا ياسالدى. بز ئالدا كوردك، كى چوقنمى قالوچئلارنك كوبئسى تاتارلار ئيدى. بەس تاتار كرەستييەنى چوقنوچئلار ئۆچن هەم سالم تولى هەم سالدات بيرەدر ئيدى. حەتتا ئش شول قەدەرلئگە جيتدى كى، بەعزى واقتدا بر تاتار ئاولندان بيشەر مەرتەبە ربكروت ئالدئلار. شول رەوشچە تاتار حالقى حۆكومەتنك بو سەياسەتى ئارقاسندا ئيفرات كوب ماددى وە مەعنەوى ئاورلقلار كوردى. چوقنوچئلارعا بيرلگەن بو جيكەللئكلەر مۆنك بلەن گنە بتمەدى، حۆكۆمەت جيگل وە تيز ياساو، جينايەتدە عەيبلئلەرنى قۆتلدئرو شيكئللى نەرسەلەرىدە حەترەدەن چئعاررعا يارامى.

چوقندئرو كانتوراسى ياسالعان چاقلاردا 1738 نچى يلدا قازاندا لوكا كاناشيۋيچ ئيسملى، ئيفرات دەرەجەدە مۆتاعەسسيب؛ فاناتيك، بر ماناح ئيپيسكوپ بولب تەعەين قئلندى. بو كشى تاتارنك ئوزن، عادەتى وە مەدەنييەتن تامرندان ئالب تاشلارعا قەرار قئلعان بر كشى ئيدى. ئانك تەشەببئسى بلەن ئيسكى بۆلعار وە قازان زامانندان قالعان، تاتارنك مازيسن، مەدەنييەتن وە بۆرنعى تلن كورسەتوچى بيك كوب قەبر تاشلارى قوبتارئلب، چيركەو فوندامينتلارئنا قويلدى؛ ئيسكى حەرابە وە مەدەنييەت ئەسەرلەرئنك كوبئسى واتئلب يوق ئيتلدى. بو كشى دين مەسئەلەسندە بۆتنلەى وەحشييانا مۆعامەلە قئلدى. تاتارلارنك عائيلەلەرندەن بالالارن كۆچلەب ئالب، چوقندئرب، دين مەكتەبلەرئنە ئالدى. يورى تاتارلارنى قۆنرتو، ئالارنك ئاچوون كيتئرو، تەحقير قئلو ئۆچن بۆتن چيركەولەردەن تەرئلەر چئعارتب تاتار يۆرتلارى ئالدندان يرلانب يۆرتە تۆرعان بولدى. بو پوپنك مەقسەدى پرۆۋاكاتسيە بولب، تاتار وە روس حالقن بر برسئنە دۆشمان

باسالار سوغشلارى [illegible] ئىمكان مىللەتنىڭ دە بىر ھېسابلاش كرەستىيەنلەرنى مۇنى كۆپ [illegible] مەسىلە قارشى ئۆتۈشمالاشقان ئىلار: ئەمما تاتارلارنىڭ كاتتورالنىڭ باشىدا شۇل ئوق لوكا شېكاللى مۇتائەسسىب مەچۈتنى دېگەن كشى قويلىنى. بۇ كشى چوقىندىرۇ ئىشىدە ياكى بىر چارا ئويلاپ چىقاردى. ئۇلدا بولسا مۇسۇلمان باىمىشچىكلەر قولىدا بولغان تاتار كرەشىنلارنى چوقىنسالارنى ئالارنىڭ قولىدىن چىقارىس قىلمۇچارلىسىز ئىدى. ئىككىچىلىرى شۇندا، چوقىنۇچىلارنىڭ ئالاك مۇسۇلمان ۋە تالار بىرە تۇرغان [illegible] شۇل تۆبەكنىڭ چوقىنەي قالغان كىشىلەرنى بىرىگە تېپىش ئىدى. سەچقۇنى ئىسە بۇ مەسئەلەنى ئومۇمىيلەشتىرىپ، چوقىنۇچىلارنىڭ سالىم ۋە سالداقلارنى بىزنى قازان گوبېرناسى مۇسۇلمان ۋە مەچىتسىلەرنى ئۆرسىتىپ سالىقنى ھۆكۈمەتتىن تالاپ ئىتتى. نەتىجىدە تاتار ۋە بويىن ئەھرىنى روس ئۈچۈن مۇدھىش بىر چارا تۇرلەن تاپتى. ئۇلدا بولسا ئەگەر بىر [illegible] ۋاندا كرەشنلەر بولسا تاتارلارنى [illegible] تاتارلاردىن قوۋۇپ چىقىرىپ، يالغۇز مۇسۇلمانلار [illegible] ئىبلىپ [illegible] ئىدى. [illegible] دۇ تەقىبلەرنى قابول تىنىپ [illegible] چىقاردى. [illegible] تاتارلار [illegible] تورلارىدان كرچىرىلىپ [illegible] ئۈچۈن [illegible] باتلادىلار. مۇنە بىر چارا بەشرىن كاللارىزانسىيەلىك بىر [illegible] ئىدى. مۇنىڭ [illegible] تاتارنىڭ ئىقتىسادى تۇرمۇشىدا ياكى [illegible] چايلىدى. [illegible] ئىشلىنە [illegible] مەشھۇر نەتىجىسى قىلىندى.

ھۆكۈمەت بۇ چارىلارى [illegible] ئىتمەدى، ھۆكۈمەتنىڭ نىجە مەرتەبە [illegible] تاتارلار مەچىت ۋە مەدرىسەلەر سالغانلار ئىدى. 1726 نچى يىلدا بىر [illegible] سالغاندا دېپ [illegible] قىلغانى [illegible] رۇسيا كىنىيە [illegible] 1742 نچى

يىلىنىڭ 19 نچى ئىيۇنىدا ھۆكۈمەت ياكى فەرمان چىقارىپ، مەچىتلەرنى بىجىرىرگە ھەم ياكى مەچىتلەرنى سالغانى ئۈچۈن [illegible] رۇخسەت ئىتمەسكە دېپ قارار بېردى. شۇنىڭ نەتىجىسىدە 1742 نچى يىلدا ئىيۇندا قازان ھەم ئۇيەزدىكى 536 مەچىتتىن 418 دانەسى بىزدە ئىسە 136 مەچىتتىن 89 مەچىت، ئەستەرخان تىرەسىدە 40 مەچىتتىن 29 مەچىت بىجىرىلدى. بىلگەنى بولار يانىدا مەكتەبلەردە بۇزۇلدىلار.

بۇ قىسىمەتلىقلارغا تاتارلارنىڭ قارشى حاۋابلارى.

تاتار خالقى ئىندى بۇ تارىقلارغا قارشى تورىلىق توگۇل ئىدى. تاتنىڭ 16 نچى ئەسىردەگى سوغشلارنى بىتكەن. ئۇل ھەزىر حوقوقدا نېزلگەن، ئىقتىسادى ياقتان قايتالغان ئىدى. لاكىن شۇلاي بولسادا تاتارلار بۇ قاۋرىقلارغا قارشى دەشمىچىن كەلە قالمادىلار، ۋاق ئىزىدەك بولسادا تاتارلار كونەرلىپ، ھەتتە قورال بىلەن قارشى كېلىپ تۇرغانلار. تابىغى ئالارنىڭ بۇ قوزغالىشلارى ھاقىندا ھەزىرگە قولىمىزدا مەئلۇمات يوق. لاكىن شۇلاي بولسادا چىپلۇنىكانىڭ تاتارلار ئۈستىدىن شىكايەتلىرىدىن شۇل كورنىدە: مەسىلەن ۋارونىژ گۇبېرناسىندا تامبوف پراۋىنسىيەسىندە 500 لەپ قورالىلىق تاتارلارنىڭ چوقىنمالارنى كوچىرىپ يۈرۈگچى باش ئورۇن باشلىقنىغا ھۇجۇم ئىتكەنلىكلەرى، تاتى ساقلاۋچى ئەسكەرى [illegible] لارنى «ھۆكۈمەتنىڭ ئوكازىن ئىتكلەمىز» دېپ ئىتالغانلارى ھەم شۇندى ۋاقىئەلەرنىڭ قازان گوبېرناسىندا بولىپ تورولارى مەئلوم. لاكىن تاتارلار ھەزىر روسىيە ئىمپېرىيەسى بىلەن قورال كۈچى بىلەن كۈرەشە ئالماسلىقلارى بىلىپ، ھۆكۈمەتكە ئەرىزە يىرىپ شىكايەت ئىتو، دېپوتاتسىيەلەر جىبەرۇ يولى [illegible] 1744 نچى يىلدا قازان [illegible] زۇبە ئۇيەزىدەگى [illegible] تاتارلارى ۋەكىللەر سايلاپ ھۆكۈمەتكە

عەربزا بیرب، بۇزلعان مەچتلەرنى تۆزەتورگە رۇخسەت بیرونى
هەم کوچورونى بتررگە سۆرادئلار. لاکین حۆکومەت کوچۆرو
مەسئەلەسندە نیسکى فیکرندە قالسادا، توبەندەگى سەبەبلەرنى
کورسەتب، بارى مۆسلمانعنا تۆرا تۆرعان جیرلەردەگى مەچتلەر-
نى واتماسقا رازى ىبولدى. ئول سەبەبلەر شوشئلار ئیدى:
بۆلارنك مەچتلەرن واتسالار، مۆسلمان جیرلەرندە ىبو حەبەر
ئیرئشردە، ئاندا پراواسلاونیلارنى فسا باشلارلار؛ حۆکومەتکە
ئانت ئیتدئرو ئۆچن بر ىئورن کیرەك بولعانلقدان بر تاز
مەچت قالدررعا. شونك ئارقاسندا تاتار بیستەسندە ئیکى مەچت
سالدئررعا رۇحسەت ئیتلدى. ىشونك بلەن برگە، ئەگەر بر
ئاولدا حالق 200 - 300 بولسا، ئاندا ئیکى مەچتدە واتلعان
بولسا، ئارحەرىنك رۇحسەتى بلەن بر مەچت سالرعا ئیمکان
بیرلدى. شوندان ئارتق مەچتلەر بولسا حەزر واتارعا ئەمر
ئیتلدى.

علجیز قالعان تاتارلار یەنە بر کۆرش ئسولن ئیستیعمال
قلب کیلدئلەر. ئولدا بۇلسا تورەلەرنى ساتب ئالو ئیدى.
مەسەلەن 1749 نچى یلدا سیناندا بر قزق ئش قارالدى. ىبو
ئش لوکاناشۆویچ نك دانوسى بوینچاعیدى. گرەکوف فامیلیەلى
قازان گوبیرناتورى تاتارلارنى یاقلاب، چوقئندئرو ئشئنە قوماچاولق
یاساعان، ئالاردان ریشوەت ئالعان؛ گوبیرناتورنك ىدوستى مۆستانا
ئاتلى کشى، حۆکمگە بیرلگەن جینایەتچى تاتارلارنى گوبیرناتورنى
کورب چوقئندئرمى قالدررعان؛ یەنە بر ئاولدا بر چوواشنى
مۆسلمان ئیتب سۆننەتکە ئوترتقانلاردا، ىشول ئشکە گرەکوف
کوز یۇمب قالعان ئیدش.

نیهایەت 1748 نچى یلدا تاتارلارنك قوبارعا ئوبلاعانلقلارى
مەعلوم بولدى. حەرەکات 1747 نچى یلدا باشقرتستانداعى ئیتەمر

هەم میشەر تاتاب بۇرتلە تۆرعان تاتارلارنك کوتەرلولەرى
بلەن مۆناسەبەتدە بولرعا کیرەك. ىبو واقیعا ئیکى یەشرن
حات تابئلو مۆناسەبەتى بلەن بلندى. بیلگئلى ىبو واقیعانك
ئەساسى بزگە مەعلوم توگل، بەلکى لوکانك بر پراۋاکاتسیەسعنادر.
لاکین هەر حالدە ىبو ئیکى حات مۆنەسەبەتى بلەن توعان
واقیعەلەر تاتارلارعا بیك قیممەت توشدى. قازانعا ئەللە نى
قەدەر عەسکەر کیترئلدى. ىشوشى مۆنەسەبەت بلەن ئورینبور
گوبیرنالسندان ئیکى ىپولك، جەنوبدەن ئۆچ دراگون روتالارى
ئارنئرلدى. قازانداعى عەسکەرگە حەزر تۆررعا ئەمر ئیتلدى.
قازانداعى تاتار بیستەسندە (ئیسکى بیستەگە) هەم ئاوللارعا
قاتى تەعلیمات بیرئلب حەفیەلەر جیبەرلدى. قازان وە
ئاترافنداعى تاتارلارداعى بۆتن مئلتق، حەنجەر وە دارنى مۆسادارە
قئلرعا قوشلدى. سۆڭرا ئنگى یەشرن حاتلارنى یازوچلارعا
کیلب ئیسلەرن بلدئررگە قوشلب، ئالارعا 500 یۆزئشەر ئاقچا
تەعەین قئلئنب ئیعلان ئاسلدى. عەسکەرلەر کیلب جیتکەچدە
قازان شەهەرندەگى تاتار بیستەسندە قویلدئلار؛ قالعانلارى
قازان ئارتنداعى 18 تاتار ئاولئنا جیرلەشدئرلدئلەر. بیگرەکدە
جۆرى ىبولى تاتارلارى ئیستیلالعا مائیل کورنگەنلکدەن، ئالارنى
ساقلارعا ئارتق تەعسیەت بیرلدى. باشقرتستان بلەن چیکەمش
میشەرلە تیرەسندە تاتارچا بلە تۆرعان تورە بلەن عەسکەرلەر
تویلدى. ىشوشى تەهدیدلەر ئارقاسندا حەرەکەت کوتەرلمى
قالدى.

تاتار بورژوازیەسى
سەنا بر هۆجوم؟

حۆکومەت ئوزئنك چوقئندئرو ئۆسندە
بۆرتە تۆرعان سەیاسەتئنە قارشى تاتارنك
ئاول حالقئنا کم بولشقانن بیك ئاحشى
سیزدەن بولسا کیرەك؛ شونك ئۆچن ئول ىبو سیئقئرو زاعینلەتو

ئۈچۈن باشا بر چارا تابدى. ئولدا بولسا قازان بيستەسندەگى بو سيتفنڭ ئوياسن توزدرو ئيدى. 1750 نچى يلدا تاتارلارنى ئيسكى بيستەدەن بۆتنلەي قۇوارغا ئەمر چقارلدى. بو واقيعا 1749 نچى يلدا لوكانڭ دانوسى بلەن بولدى. بو يلدا قازاندا ئوت چقب، تاتار ئاراسندان باشلاب ئورس ئاراسنا ئوتشب بيك كوب يورتلارنى هەلاك ئيتدى. ئيڭ كوب زارلانغان كشىلەر تاتارلار بولدىلار. لوكا ئوزنىڭ دانوسندا، باشقا يورتلار سالغاندا تاتارلارنى باشقا جيرگە كوچرب ئوترغا كيرەك ئيكەنن، ئالارنى كرەشن وە روسلار ئاراسندا ئوترغا يارامانلغن سۆيلەدى. ئول زاماندا، حەزرگى تيخۆينسكى جير كەوى ياندا يورتندان قالما تاتار زيارەتى بار ئيدى. ئانى دا بتورگە سورادى. سينات هەم سينودنڭ 1749 نچى يلداغى ئوترشندا تاتارلارنى ئيسكى بيستەدەن قووب، حەزرگى باشقا بيستەگە جيبەرلگە قارار چقدى.

لوكاكاناشيويچنڭ بو ئيسكى بيستەدەن كوچرو مەسئەلەسندە سيلودقا يازغان دەليللەرى بيك قزق. ئول دەليللەر پراۋاسلاونى روحانيلارنڭ تاتار خالقنا قاراشلارن بيك ئاچق كورسەتەلەر. ئلك لوكا، قازانداغى يانغننى جيرگە و باشندان بيك كوب روحانيلار بلەن قاراب تورغانن سۆيلى وە شوندا ئەيتە: «كوكدەن بر ئوت توشب ئلك تاتار يورتلارن وە مەچتلرنى ياندردى. شۆكرا ئاللا، پراۋاسلاونيلارغا تاتارلارنى ئوز ئارالارندا ئوترغا رۆخسەت ئيتكەن ئوچن روس يورتلارن ياقدى. شونڭ ئوچن، هەم تاتارلار كرەشنلەرنى قوترتقانلقلارى سەبەبلى ئالارنى قازاندان باشقا جيرگە قووارغا كيرەك» دى.

مەنە شول رەوشدە «ياڭا بيستە» زوهور ئيتدى. شوشى چوقندرو سەياسەتى شول رەوشچە يلىزاويتەنڭ سۆگنى

كۆتەرلدە. ئاقرنلى باشلاب، يكاتيرينا ئيكنچى زامانڭ پۆگاچيار بلەن بىرگە قوزغالان ئشچى كرەستيەننڭ توپ وە متلقلارندان چقغان ئوتوئن ئيسى حۆكومەتنڭ يورتنا كرە باشلاغانچى، ديمەك 1773 نچى يلغا قەدەر دەوام قلب، بارى شول يلداغنا تنبدى وە مەعنەوى بابلاردا تاتار ئيرك ئالدى.

تاتارلارنڭ كوچولەرى.

مونە موندا سۆيلەنگەن تاتار كرەستيەنى ئۆستنە توشكەن بوتن ئاورلقلار تاتار خالقن يارلنلاندىلار. بو جيرنڭ تارايوى يارلىلق هەم حۆقوقسزلقدان تاتار كرەستيەنى بر ياقدان تولب قالدى. تاتار لاشمانچلارنڭ ئوزلەرنڭ حۆكومەتكە يازغان يازولارندان بز ئالارنڭ تەمام ئيزلگەن، يەشلەرنڭ ئاياق-قوللارى ئاغاچ كيسكەندە سنغان، شونڭ ئۆستنە دە يەشلەر قارتلار ئوچن لاشمان حزمەتى ئوتەب عاجز بولغانلار. ئورمانلار تاتارلار ئوترغان ئورندان يراقلاشقانغا، ئشلەب چقارغا بويرلغان ئشلەرن ئوتەب بترە ئالميلار؛ شوڭا كورە نەرسەلەرن ساتب، كشى يالارغا مەجبور بولالار ئيدى. (1) ئالار لاشمانلققا يازلماغان كشلەر وە سالم ئولدو ئوچن بوتن نەرسەلەرن ساتب بترەلەر، توزلەرن: حەتتا قابالالى شارتلار بلەن فابريك زاوودلارغا ساتارغا مەجبور بولالار ئيدى. زاوود حوجالارىدا ئالارنى ئالداب، پريكازچيكلەر جيبەرب، زور ئاقچالار بيرب يالليلاردا، ئالغان زادانكالارن ئون يل ئشلەسەلەردە تولەب بترە ئالميلار ئيدى: چۈنكى حوجالار ئالارغا ئوز كيبتلەرندەنگنە نەرسە ئالونى مەجبور ئيتب، ئاندا ئيسە نەرسەنى 3-4 مەرتەبە ئارتق باها قويب ساتالار ئيدى.

---

1) بو حاقدا تەفسيلى مەعلومەت بزنڭ «تاتار سينفلارى» ديگەن كيتابدان تابارغا مۆمكين.

ئالپاوت مه‌عه‌دین
تاغی تاتار کره‌ستییه‌نله‌رنڭ کازوننی هه‌م
زاوودلارنا کوچله‌ب یازلعانلاری ،بولب،بۇلار ،یل ساین 500 -
600 چاقرم جیرله‌رگه بارب 3 - 4 ئای بوش ئشله‌رگه مه‌جبور
ئیدیله‌ر. مۇنڭ ئۆستننده تابیعی مه‌عنه‌وی فستقتلقلارنڭ‌دا
بولو. مه‌علوم حالی کره‌ستییه‌ننڭ ئالساق
مۇنه ئشوشی ئشله‌رده‌ن قوتلو ئۆچن تاتار کره‌ستییه‌ننه
برگنه یول بار ئیدی. ئولدا بولسا باشقردستانعا وه ئورالنڭ
تۆگل. 18نچی عه‌سرداگنه ئیدی، بوتش بر یاعنناقاچو تۆگی
بلکی قازان ئالنماچ ئوق باشلانعان ئیدی. ئه‌گه‌ر عاجز
بولعان روس کره‌ستییه‌نی دون، جایق ،یرلارنڭ بوینا یارب
ئیرک تابب «قاچاق» بولسالار، تاتار کره‌ستییه‌نی برئاز ئیرکلی
جیرنی باشقردستاندان تابدی. باشقردستان 19نچی عه‌سرده
ئوق مه‌سکه‌و حاکمییه‌تن تانسادا، ،یول روسییه‌گه مه‌علوم بر
شارتلار بله‌ن قوشلدی: باشقرد جیرن تارتب ئالماسقا. ئانڭ
جیرنه کشی کوچرمه‌سکه هه‌م ئانڭ ئیسکی سایلانعان ئستارشینالار
واسیتاسی بله‌ن یورتولگه‌ن ئیداره‌نی، مه‌سکه‌و ئیداره‌سی
بله‌ن ئالماشدرماسقا.
17نچی عه‌سرنڭ باشندان ئالب حۆکومه‌ت ،بوشارتلارنی
بوزا باشلاسادا، باشقردلار ئۆزله‌رنڭ ئیرکله‌رن قورال کوچی
بله‌ن قارشی تورب ساقلاب کیلدیله‌ر. 17 - 18نچی عه‌سرده‌گی
،بو کوته‌رلشله‌ر بیك قاتی ره‌وشده باسدرلسادا، حۆکومه‌ت
هاماندا باشقردستاننڭ ئاقتانومییه‌سن بتاتیرینا ئیکنچی‌گه قه‌ده‌ر
بتره ئالمادی.
مۇنه ،شول باشقردستانعا بارلانعان تاتار کره‌ستییه‌نی
یومونلقسی کوچه، قاچا باشلادی.
ئه‌وله‌ن ،نده وه ولایه‌تله‌رنده‌ن ئویه‌ز یه‌ر گارود ... پیه‌زه سمبر ئانڭ تامبو،

«میشه‌ر» ئاتالعان تاتارلار کیلدیله‌ر. بۇلارنڭ بر گروهی
حۆکومه‌ت تارافندان عه‌سکه‌ر کۆچ ره‌وشنده کیترلسه‌له‌ر، کوبره‌گی
عاجزلکده‌ن، تاورلقلارعا چده‌ی ئالمای قاچب کیلدی.

شونڭ‌نه‌تیجه‌سنده 18نچی عه‌سرنڭ باشندا باشقردلارنڭ
سانی ره‌سمی حیسابقا قاراعاندا باری 35 - 40 مڭ بولعانی
حالده 1730نچی یللارعا تابا یوز مڭده‌ن ئارتب کیتدی. تاتار-
سنارنڭ تورنده 18نچی عه‌سرنڭ باشندا تاتار خالقننڭ سانی
کیتدی. 18نچی عه‌سرنڭ برنچی یللارندا قازان ئۆلکه‌سنده
(پراوینسییه‌سنده) 37'485 کشی کیمگه‌نی مه‌علوم ،بولدی.
بۇلاردان 13 مڭگی تاتار یاساقلسی ،بولب، شونڭ ئچنده
8698 ئولگه‌ن هه‌م 3832سی باشقردستانعا قاچقان ئیدی.

1760نچی یلدا ئیندی روس مه‌علومه‌تنا بینائه‌ن وه ئوفا
ئۆلکه‌سنده (پراوینسییه‌سنده) 13'857 میشه‌ر ئیرزاتی بار
ئیدی: ئه‌مما ،شول ئوق باشقردستاندا ئیسبت ئۆلکه‌سنده
(پراوینسییه‌سنده) 1683ئبر جان میشه‌ر بار ئیدی. شونڭ
ئۆستننده ته‌ئی1734نچی ،یل حیسابی بله‌ن باشقردستاندا
تاتار وه تاتارلاشقان فینله‌رده‌ن عیباره‌ت بولعان تیپته‌رله‌رده‌ن
11'294 ئیرزاتی بار ئیدی. ئه‌مما 1777نچی یلدا تیپته‌رله‌رنڭ
سانی 28'937گه جیتدی. 1781نچی یلدا شولای ئوق 43'656 ئیر
زاتلناجیتدیله‌ر. دیه‌ك بۇلارنڭ‌سانی یکرمی،یل ئچنده ‎33%‎ئارتدی.

مۇنڭ بر کیسه‌گی تابیعی ئارتو بولسا، ئیکنچی بر ،زور
کیسه‌گی ئه‌لبه‌تته‌گی قاچب کیلوچیله‌ر ئیدی.

تاتار، میشه‌رله‌ر وه باشقردلارنڭ بربرسنده مۇناسه‌به‌تله‌ری.

تاتارلارنڭ حرمه‌ت ئه‌هلی باشقردستانعا کالانیزاتر وه ئه‌کسپلاتار سیفاتی بله‌ن کیلمه‌دی. زاتن 18نچی عه‌سرده حۆکومه‌ت سۆنعی ره‌وشده بۇلارنڭ تاراسن ئایرعانچی ئالاردا دۇشمانلق یوق ئیدی. مه‌سه‌له‌ن

1724نچى يىللاردا حۆكومەت قاپچ كيلوچىنى تاتارلارنى قابول ئىتمەسكە قوشسادا، ئالار ھامان كيلىب تۇرالار ئىدى. بۇحاندا بر ميسال ئىتىب ئىشوشنى واقىئەنى سۆيلەب ئۆتۈزارغا كيرەك: 1724نچى يىللاردا حۆكومەت، باشقىردستانغا ئىلچى ئىتىب بىرەۋنى جىبەرگەن ئىدى. ئاكار باشقىردلار شولاي ئەيتكەنلەر: ئىگە سىڭا قازان ئۆيەزىندە تۇررغا؛ ئۆزاقلامى روسسىيە بىلەن سوغش بولا. ئەۋۋەلگى شىكىللى گنە سوغش بولماس، سىبر ھەم جايق قازاقلارندا بزنڭ بىلەن بىرگە بولارلار دىب، بر كرەستىيەن تاتارنى جىبەرمىشلەرنى كيلەدىگەن ئىمش. عۇمۇمەن 18 نچى عەسىردە تاتار حزمەت ئەھلى بىلەن باشقىرد خالقى بىك دوس تۇرغانلار. شونڭ ئۈچۈندە حۆكومەت ئالارنى ئايررغا سۆنعى چارالار قىلمان. باشقىردستان ئىپتىلاللارن، ئىيوچىن تۈرەلەردەن رومەنتسىف ھەم كيريالوفنىڭ حۆكومەتكە يازغان خاتلارندا: «باشقىردلار يابىب كيتىب قازان، بىستەھەم ئۆيەزلەرنڭ تاتارلارى بىلەن قۇدا بولۇشىب بىتەتلەر. شونڭ ئۈچۈن قازاندا نى گنە بولماسىن، حەزر باشقىردلار بىلەلەر؛ تاتار وە باشقىردلارنڭ قز ئالىشىب قز بىرىشولەرن قازان گوبيرناتورنىڭ رۇخسەتنى بىلەنگىنە قىلەرگە ئىرك بىررگە كيرەك» دىيلگەن ئىدى. واقىئەدەن شوندى ئۇكاز چىقدى، دا: باشقىرد وە تاتار ئۆزى ياسائلارنى كيلسە گوبيرناتوردان رۇخسەت ئالرغا، رۇخسەت بىرسەدە مۇندى ئۆزى ئۈچۈن قزدا يىگتدە حەزينەگە برمر ئات بىررگە، ئەگەر رۇخسەتسز ئۆزى ياساسالار قز بىلەن يگتنى سىبر سۈرگنگە جىبەررگە بولغان ئىدى. عۇمۇمەن 18نچى عاسرد، تاتارلار بىلەن باشقىردلارنڭ ئىپتىلالارى بىك قووەتلى بولب، شونلقدان روسسيە سامادىرژاۋىيەسى ئالندان بىك قورقار ئىدى. مەسەلەن، 1735نچى يىلدا حۆكومەت رومەنتسىف دىگەن كىشىنى باشقىردستانغا باش قوماندان ئىتىب جىبەرگەن

چاقدا، بىشرن تەعلىماتدا شوندى سۆزلەر بار ئىدى: «قازانغا بىك كوب باشقىرد كيلىب يۆرى؛ ئالار نيندى بولسادا حەبەر كيترميلەر ميكەن. مال ديگەن بولب ملتق، دارى ئاشىميلار ميكەن. شولارنى تيكشرب تۇررغا ئارچا قريىنا عەسكەر قويلدى» دىيلگەن ئىدى.

1748 نچى يىلدا تاتار كرەستيەنلەرى سامادىرژاۋيەنڭ قسوونغا قارشى قوبارغا ئويلاغان چاقلاردا باشقىردلار بىلەن سوز بركتكەنلەر ئىدى. شولاى ئوق 55 — 1754 نچى يىللاردا غى باشقىرد ئىپتىلالى قالدندان، شونڭ باشندا يۆروچى باشقىرد ئىپتىلالچىسى باترشاه، قازان وە ئەتراڧى تاتارلارى بىلەن بىرگە حەرەكەت قىلدى. ئۆزىنڭ ئۆزن وە قووەتلى رەۋشدە يازلغان پراكلاماتسييەسن قازان وە ئەتراڧى تاتارلارنغا جىبەردى.

شوشى واقىئەنڭ ئچندە بولغان بر ئورسنڭ يازووىنا كورە باترشا تاتارلاردان باشقىردلار بىلەن بىرگە كوتەرلچەكلەرن بلدرب وەكيلدە جىبەرگەنلەر. سامادىرژاۋيە حۆكومەتى شونڭ ئۈچۈندە ھەر واقت باشقىرد بىلەن تاتارلارنى ئايررغا تلەب كيلدى.

شونڭ ئۈچۈندە باشقىردستان كالانيزاترلارندان، ئالارنڭ بىك كوب قۆزغالشلارن تيىوچى نيپلويف، 1735 نچى يىل ئىپتىلالىن باسدرو حاقندا حۆكومەتكە بيرگەن لائيحەسندە ئاچقدان ئاچق « باشقىردلار ئۆزلەرنڭ كوچلەرى بىلەن قورقنچ تۈگل، بەلكى قاچوچىلارنڭ كوب كيلىب تۇرولارى ئارقاسندا قورقنچ» دىب، ئۆرلى قسنقلقلاردان قاچب كيلوچى، روس كرەستيەنى بىلەن بىرگە تاتار كرەستيەنلەرنڭدا قورقنچندا بلدرە ئىدى. شوكار كورەدە سامادىرژاۋيە حۆكومەتى تاتار وە باشقىرد ئاراسن ئۆرلى يوللار بىلەن بوزارغا ترشدى ھەم باشقىرد كوتەرلشلەرن

باسو ئشنده ئاگلى رەوشده تاتار ميرزا، پالكاونيك وەگينيراللارى
كوچى بلەن فايدالاندى.

لاكين باشقردستانغا كوچۈپ كيلگەن تاتار كرەستيەنى مۇندادا كرىپاستنوى ھۆكومەتنىڭ زۇلمىدەن قۇتۇلا ئالمادى. مۇندادا ھۆكومەتنىڭ تۇرلى قسولارى تاتارلارنى كيلىپ تۇتتىلار. قاچىپ كيلوچىلەر ئارقاسىدا باشقردستاندا

باشقردستاندا تاتار وە فين قوزغالىشى.

ميشەر وە تيپتەر تاتالا تورغان خالقنىڭ كۈن سايىن سانى ئارتقانىن كوردك. سارايى تيسراقلارى ھەم وە كوپ عەسكەر ئاستراو بلەن ئاقچاغا سوساعان ھۆكومەت 1747 نچى يلدا باشقردستاندىكى تاتارلاردان دۇور باشىدان ئالتنا تورعان سالمنى جان باشىدان ئالتنا تورعان ئيمانا بلەن ئالماشتىرب. جان باشىدان 80 تيين ئالرغا قەرار بيردى، بو ئاقچانى تولەو، ئالانعان، باللارن ئاتقا ئوترمس ئۈچۈن جيرساتارغا مەجبور بولوب بيك ئازغنا جيرگە ساليك بولعان باشقردستان تاتارلارى ئۈچۈن بيك ئاور بولدى. چۈنكى ئول زاماندا ئاقچا بيك قيممەت بولوب مەسەلەن 1717 نچى يلدا قازاندا بوز دانە واق قاداق 5 تيين، 130 بوتك ياعشى ئوتن 13 سوم 50 تيين ئيدى.

ديمەك 80 تيين ئاقچاغا ئول چاقدا 1600 دانە واق قاداق ئالرغا مومكين ئيدى. ئەگەر سوعش ئالدىداغى حيسابقا سالب ھەر بربيش دانە قاداقنى بر تيينەدەنگنە حيسابلاساق، بو 18 نچى عەسردەگى 80 تيين ئاقچا ئوچ سوم يگرمى تيينگە تورى كيلەدر.

عائيلەدە ئورتا حيساب بلەن 4 كشى حيسابلاساق ھەر بر عائيلە 4 جان ئۈچۈن تولەسە يلىغە 12 سوم 80 تيين تولەرگە تيش بولا. تابيعى بيك ئيزلەگەن ھەم بيك ئيركن تورورغا

ئيزەرلنگەن باشقردستان تاتارلارى ئۈچۈن بو ئش بيك ئاور تۈيلدى. شوننىڭ ئۈچۈن ميشەر، تيپتەر، چوواش چيرمشلەر بو فەرماننى ئالب كيلوچىلەرگە ھۆجۇم ئيتتىلەر ھەم ئيمانا بيرودەن باش تارتتىلار. بو خەبەر نيپلويفكە ئيشتىلگەچ، ئول ميشەر، تيپتەر، چوواش ھەم چيرمش ئاوللارنا ئالارنى ئوگتلەرگە، ئەگەردە ئالارغا بولماغاندا حەرەكەتنى كوچ بلەن تيارغا كشيلەر جيبەردى. بو حەرەكەت واقتندا ملە كەس ئاولى مەركەز بولوب توردى. لاكين عەسكەر كيلب جيتب ئازغنا بەرشدەن سۇڭ خالق ئيمانانى بيرگە رازى بولوب ئيتاعەت ئيعلان قىلدى. ئيحتيلالنى تيبودا باشقرد، ميشەر، وە تيپتەر ئستارشينالارىدا ئيشتيراك ئيتتىلەر. ئالار شول حەزمەتلەرى ئۈچۈن حۆكومەتدەن بولەك قلچلار ئالدىلار. مۇنە بو واقيعەدە تاتار ـ باشقرد ئاراسنداغى سينفى كورەشنىڭ بر ساديغىسى بار: چۈنكى باىلار ياڭللارنى باسدىلار.

3. سەۋدە كاپيتاليزمى ئوسكەن دەوردە سينفى كورەش.

ئەساسلەر:

— ھەر بر مىللەتنىڭ يائيسە دەولەتنىڭ بر تۇرلى ئيقتيسادى تورموشدان، ئيكنچى تورلىشىنە كۆچۈوى وە شوننىڭ ئارقاسىندا ئيجتيماعى تورموشنىڭ ئوزگەرب، قارتايعان ئيكانوميكا نيگزن بوزعالتب، ئيكنچى ياڭا سينفنىڭ تاريخ سەحنەسىنە حاكيم ئولاراق چىقۇوى تنچ قنا بولمى. مۇننى پراسيس ئەلبەتتە بيك ئاورلىق ھەم كوب قان قويبولار بلەن ئوزا تورعان بولا. بو چاقدا، بتە باشلاعان، مازيسن يوعالتقان سينفى ياڭا چىققان يەش سينفقا يابشا، ئانى بوۋارغا تمتلا: شوننىڭ ئۈچۈندە بو كورەش ئيغرات رەحيمسىز رەوشدە

جابجال بولغان نىزاغ. بارا! بەعزى ۋاقىدا «شول كوچو دەۋرىندە بىر ئۆسلى ئۆروشنى تارىخچىلار كورەلەر: لاكىن ئالارنى ھىچ ئالارنىڭ شۇشى كوچو دەۋرىنىڭ تولاماغى دىپ ئاڭلامىلار. چۈنكى ئالارنىڭ بىلەن باغلانماغان شىكىللى ئىلىك باقى سەبەبلەرى بۇتنىلەي ئانىڭ نەرسە. تۆيۇلالار. لاكىن ئىجتىماغى تورمۇش ئىقرات مۆھەركەكەب تۇغرىسى شونىڭ ئۈچۈن بەعزى ۋاقىدا ئىقتىسادى عامىل تۇغرىدان كۆزگەندە ۋاقىئەلارنى «تودرمى»؛ بەلكى قۇياشنىڭ نورى ئىلىك بىر بولماغى توشىب. ئاندان ئىكىنچى سىنە توشىب. قۇياش كرمى تۇرغان ۋاقىئە باقىرتقان شىكىللى، ئىقتىسادى عامىلدە ۋاسىتەلەر ئارقىلى شوڭنى لەرگە تەئسىر ئىتە. مۇنە بىزنىڭ 18 نچى عەسر تارىخىدان بىز تاتارلارنى كورەبىز: — ئەساسىندە دىن مەسئەلەسى، باشقورت — تاتار بونتلارى، كاپىتال باشقوردستانغا كوچولەرى ھەممەسىدە فيئداليزم قالدىغى بىلەن سەۋدە ئۇنىڭ بىر برسى ئاراسىدا يارلشوۋدان كىلگەن نەرسەلەردۇر. بىز خازىر ھو مۇگارچى سۆيلەگەن سوزلەردەن كوردك، لاكىن بىز 18 نچى عەسردەن ئىكى ئەساسىنىڭ كورەشىن تاتار جەمعىيەتىندەگى 18 نچى عەسردەن بولغان بىر ئىكى سىنفى كورەش ۋاقىعەسىن تيكشىرىب قاراساق، تاعىندا ئاچىق كورىمىز. بو كورەش تاتار تارىخىدا بىك مۆرەككەب (Сложный)؛ چۈنكى بىز 18 نچى عەسردە مۇنە نەرسە كورەبىز:

1) روسىيە دەۋلەتى. بو جەمعىيەت بىلەن تاتار ئىقرات نق باغلانغان ئانداعى ھەر بىر ۋاقىعەدە ئوز گەرش، تاتار خالقى جەمعىيەتى تورمۇشىنا قوۋەتلى تەئسىر ئىتە. ئەگەر بىز بو 18 نچى عەسردە روسىيە دەۋلەتى ئالساق، ئاندا بىز بىر ياقدان ئىكى ئەساسنى، يەعنى فيئداليزم ۋە سەۋدە كاپىتاليزمنىڭ نق كورەشىن، بىر بىرىسى بىلەن يارلشوۋن كورەبىز: بەعزى ئورنلاردا ئىسە مەسئەلە كىرىبلە ستنوى پراۋا مەسئەلەسىندە، بو ئەساسلار بولوك بولاب ئات كامىتى ساخەسىندە ئت بىلەن ماچى دوست بولغانلارى شىكىللى

بىرگەلەشب ھەرەكەت ئىتەلار. مىسال ئىتب تاتارنى چوقىندىرو مەسئەلەسىن ئالرغا مۇمكىن — مۇندا ئىلنگى ئىكى ئەساس دە موئتەدىلار: چۈنكى: «روحانىيگە پرىجود كيرەك، ئالپاوت - فيئداللغا جبر كيرەك: روس كوپىسلەرى ياڭىسە سەۋدە ئىتوچى دۆمرەنگە ئاول كۆز كوروشى مامىولەتنىڭ تاتار سەۋدەگەرى ئارقىلى توگل، تۇغرىدان تۇغرى ئوز قوللىنا توشۇرۇۋى كيرەك. روس كوپىسلەرى شەرقتەگى كانكوريىنتنى: تاتار سەۋدەگەرن، بازارسىز قالدرب، قولىندان «دىن» قورالىن تالب بتىرگە كيرەك.

2) تاتار جەمعىيەتى ئوزى روسىيە بىلەن نىقەدەر نق باغلانسادا، ئول ئايىرم بىر جەمعىيەت: ئانىڭ ئوز ئىچىندە كورەش بارا؛ ئول ئوزى بەعزى ۋاقىدا روس جەمعىيەتىندەن ئالدا، بەعزى چاقدا ئاندان ئارتداراق قالب بر ئىقتىسادى دەۋردەن ئىكىنچى سىنە كوچە؛ بو پراسىسقا عۇمۇم روسىيە ئىكانومىكاسى تەئسىر ئىتكەنى شىكىللى، ئوز ئىكانومىكاسىدا تەئسىر ئىتە.

مۇنە، تاتارلارداغى سىنفى كورەشنى ئالغان چاقدا شولارنى بلب ھەم ياغشى ئىعتىبارغا ئالب سويلەرگە كيرەك. شونىڭ ئۈچۈن دە بو كورەشدە بىر ياقدان تاتار جەمعىيەتىنىڭ ئوز ئىچىند كورەش بارسا، ئىكىنچى ياقدان تاتار سىنفلارى بىلەن ئەرەبس سىنفلارى برلەشب عۇمۇم دۇشمانلارىنا قارشى سوعىشالار. مۇنە بو ھەر نەرسە ۋاقىعەنى بىز سىنفلارنىڭ پوساچ ياۋنداغى قاتناشولارىندان كورەبز.

18 نچى عەسردەگى سىنفى كورەشنىڭ

فاراليۇمۇشلىلارنى بىر ۋاقىعەسى 1707 نچى يىلداغى بىر
رەھبىرلارىنىڭ تاتار فاكتدر. پيترنىڭ شىمال سوعىشلارىندا
باشقوردلارغا قارشى تالى جىبەگىلىب تورغان چاقدا. 1705 نچى
ھەرەكەتلەنگەنى. يىلدان ئالىبە باشقوردستان كونەرلىش ئوتى
ئاستىندا ئىدى. 1707 نچى يىلدا بو

كوتەرئلش كۆچەيب كيتب ئازك باشندا كوسوم ئالدار هەم
ئيسماعيل ئيسملى باشقردلار حەرەكەتنك باشندا تۇردىلار.
300 عەسكەر بلەن بۇلارغا قارشى كيتكەن ئوفا وايوودا-سى
حاحلوف جيڭلدى. يارتى عەسكەرن بوعالتب چيكدى. مۇنك
سۆڭندا ئيحتيلالچىلار جەرەكەتى زورايب، تاتار وەباشقا عەيرى
روسنى ئۇزلەرنە ئيەرتو ئۇچن قازانغا تابا حەرەكەت قلدىلار.
بولدا ئۇچراغان ئاوللارنى تالاب، يانديرب هەم ئەسير ئالب
باردىلار. بولداعى باراقلى تاتارلار هەم چوواشلار ئيحتيلالچىلارغا
قوشلدىلار. بيك كوب شەهەرلەرنى ،شول جۇملەدەن ئالابوغا-
نى مۇحاسارە قلدىلار. نيهايەت قازانغا 80 چاقرم ياقنلاشدىلار.
حۇكومەت ،بو واقتدا سوعش سانندا ئابرم ئوڭغايسز حالدە
چاعى ئيدى. شولاى بولسادا حۇكومەت قاتى چارالار قلرغا
ئويلاب، حوۋانسكى دىگەن كشىنى باش ئيتدرب قويدى.
حوۋانسكى باشقردلارنى ئوگتلەر ئۇچن قازان تاتارلارن تلماج
ياساب ئالارغا ئيلچيلەر كوندردى. لاكىن باشقردلار رازى
بولمادىلار، ياكى ،زور سالملارنى بترونى، زالىم تورەلەرنى.
تاتار - باشقرد ئاراسندان ئالونى تالاب قلدىلار. ئيحتيلالچىلار
هامان حەرەكەتلەرندە هەم قازانغا ياقنلاشولارندا دەوام ئيتدىلەر.
نيهايەت ئالداعى فيرقەلەر قازانغا 30 چاقرملاب جيرگە كيلب
جيتدىلەر. شوشى واقتلاردا قازان ويلايەتى گوبيرناتورى باشقا
چارالارگە كرشدى. قازاننك ميرزا وەيۇمۇشلىلارن، مابلىز ائسيد
ياساب، ئالارنى قوزعالمان كرەستيەن وەباشقردلارغا قارشى جيبەردى.
،بو واقتدا حۇكومەتكە يالچى بر كشىدە تابلدى. ،شول
نيسە ئيشبولات موللا ئيدى (1) مۇنە ،شول عەسكەر هەم حۇكومەتنڭ
نشتى (1818)

1) مۇنە شوندان تاتارلاردا «ئيشبى بولدى باشتبز،
،بولدى ئاشتبز» دىگەن مەتال قالدى.

ئارعى - كوبەرى مۇنتازام عەسكەرى چنعب، ئيحتيلالچىلارنى قازان
ئۇيسننە كيلودەن توقتاتدى.

18 نچى عەسرتە يازلعان بر تاتار وە قايع نامەسندە ،بو
واقيعە حاقندا شوندى نەرسەلەر ئوقيبز:

«تاريخ منكدە يوزدە اون توقز ايدى باشقورط ياغى
بولب ئيدر آرسطو ديكان اورس باشلايو باش اولوب
يوردى آخر يارا باشقورطا قزان خلايقى ايسندە ئيلوب
خلقنى اوزلارينە باغندوردىلار. كوب ايللارى مناصبطرلارى
ياندورمش ايلە كوب اورس مارجا قزلارينى يسير قيلوب قزان
خلقى باشقورط برلان بوغشيلار قزاندان چيرو (عەسكەر)
چقوب تاتارلارغا اشبولاط ملانى باش ايتدىلار اوروص
چيرونە راماناوبج ليكاندەيگاننى(؟) باش ايلوب اما اوروص
چيروى نوغاى بولى سلطانعلى ديكان ايلدە توروب صوقش
قيلدى اما قزان خلقى كوب كوب اوغلى يسير اولوب
تاتارلار دخى يسير ايتديلار الوغ بلوكلكلر اولنوب اخرى
حوانسكى ديكان بايار پادشاهنك حكمى بولان كلوب توقتاتدى»

لاكىن حەرەكەت مۇنك بلەن توقتامادى. حۇكومەت
باشقرد - تاتارلارغا عومومى ئيعلان قلسادا، ياساقلى تاتارلار
هەم باشقردلار حەرەكەتنى دەوام قلدردىلار. قازان ئوفا ئۇيەزلە-
رندەگنە ئيحتيلالچىلار تاراقندان 303 ئاول ياندرلدى،
12765 كشى ئەسير ئالندى. ،بو واقتدا تاعى دون قازاقلارندادا
ئيحتيلال باشلانب، ئالاردا باشقردلار بلەن قوشلرغا ئۇمتلا
باشلادىلار. لاكىن ئيندى 1709 نچى يلدا يالتاوا سوعشندا
شۋيدلار جيڭلگەچ، حۇكومەتنڭ قولى بوشاب قالدى. كوب
قان توكلگەندەن ،سوڭ كوتەرلش باسدرلدى. قازان يۇمۇشلى
.تاتار وە ميرزالارى ،سوڭندان، بو واقيعەگە 60 يل ئوتكەچ

ئۇزلەرنىڭ بر ناكازلارندا ھبو ئشلەرى بلەن ماقتاندىلار: ئالار ئۇزلەرنىڭ حۆكومەتكە ئيتكەن خزمەتلەرن ساناعاندا شۇلاى ديدىلەر:

В 1708. г. против бунтующих воров и других башкирцев, что с ними имели мужественный и храбрый бой, и на том бою их побили и поймали, и за что дано нам тридцать фузей (برنەوع ملتق) двадцать пороху, свинцу тоже. да государство знамя и шестьдесят кремней, в чем имеем того 1708 году похвальный лист„.

تەفكيلى كرەستيەن-تاتارلارنىڭ قوبووى.

مەنبەعلەر بزگە ناعى برەسينفى كۆرەتنىڭ ئاچق كارتيناسن ساقلاپ قالدردى: ئولدا بولسا گينيرال مايور قۆتلۆع مۆحەممەديەئيبسە ئاليكسى (ئانى كوبرەك ھشول ئيسم بلەن يۆرتەلەر ئيدى) تەفكيلى قولنداغى كرەستيەنلارنىڭ قوبووىدر.

ھبو كشى، كاسيم، ۋلاديمر، كبرينسكى ئۇيەزلەرندە ئۇتلز ھەم كرەستيەنلەرى بولعان ماميشف ديگەن بر ميرزانىڭ نەسلىنىڭ برسى ئيدى. ئيسكى فاميلييەسن تاشلاپ ھبو كشى ئۇزن تەفكيلى ديب يۆرگەن. ئۆرونبورع شەھەرن سالىب حۆكومەت باشقرد وە قرعز جيرلەرن كالانيزانسييە ياساعاندا، تەفكيلى ھشول ئشنىڭ باشندا تۇرعان كشنىڭ ئۇرن باسارى بولعان.

روسييە حۆكومەتى بيك كوب باشقرد حەرەكەتلەرن باسعاندا، كاراتلنى فيرقەلەرنى كاماندا ئيتب بەسز رەحيمسزلكلەر كورسەتكەن. (مەسەلەن، ئۆرينبورعا بر فيرقە عەسكەر بلەن ئازق تييەب بارعاندا، ئاكار بر ئاول ياندا باشقرد توعا كوچلەرى هۆجوم ئيتكەچ، ھشول ئاولنىڭ مڭ باشقردن يغرگەن. ئاولنى ياندرتقان، يۆزدە بيش كشنى بر ئۇيگە ياپب تريلەتدى

باندرتقان). مۆنە شۇشى خزمەتلەرى ئۆچن حوكومەت تەفكيلى كە ئۆرلى بۆلەكلەر وە دەرەجەلەر بلەن برگە، حەزرگى ئالابوعا كانتوننداعى كوب جير ھولار ھەم تاتارلاردان كرەستييەنلار بيرگەن ئيدى. مۆنە 1774 نچى يللاردا ھشول ئاولداعى تاتار كرەستيەنلارن ئيفرات رەحيمسز رەوشدە ئەكسپلوتاتسيە ياسى باشلاعاچ، مۆڭا چدى ئالميچا بالتاس وە ماردۆينكوۋا ئاۋللارنداعى تاتار كرەستيەنلارى ميرزاعا قارشى چقدىلار.

ھبۆلار ميرزانىڭ ئۆسادبالارننا هۆجوم ئيتدىلەر، ياندردىلار، حەتتا ئۇزن ئۇترە يازدىلار. ھسۆڭرا ھبو ئيحتيلالچلارنى باستررو ئۆچن عەسكەر كيلدى. كرەستيەنلەر ئالارعادا قارشى تۇردىلار. كوب وافتلار قارا ئۇرمانلاردا قاچب قارشى تۇرودا دەوام قلدىلار. نيھايەت ياڭادان عەسكەر كيلب ئالارنى بويسنەلردى. لاكين ھشۇلاى بولسادا ھبو كرەستيەنلارنىڭ باشندا تۇروچى حەبيبوللا ئيسملى كرەستييەن قاچدى. ھبو حەبەر مەركەزگەدە ئيشتلب شاو شۇعا سەبەب ھبولدى.

مۆنە، ھبو تاتار كريەستنوى كرەستيەنلارنىڭ بۇڭاچ ياۋنا قەدەر ئاكتيف كۆرەشلەرنىڭ برسى.

1767 نچى ھيل كاميسييەسندە تاتار سينفلارنىڭ ئۆرەشى.

18 نچى عەسردە تاتار سينفلارنىڭ تلەكلەرن وە ئالارنىڭ بر برسنە بولعان مۆنەسەبەتلەرن كورسەتە تۇرعان، ئۇرن، 1767 نچى يلدا يكاتيرينا ئيكنچى حۆكومەتى تارافندان ياڭا زاكونلار چعارونىڭ لاييحەسن ياساو ئۆچن جيلعان كاميسسييەدە ھبولدى.

ھبو كاميسسييەنىڭ تاريحن مۆندا بز ئۇزاق سۆيلەب تورورعا ئويلاميز. مۆنى تلەگەن كشى روسييە تاريخى دەرسلكگنىنىڭ ھەر قايسندا تابار. ھبو كاميسسييەگە مەعلوم بر ميقداردە وەكيللەر

ئەيرى روسلاردانىدا چاقرلغان ئىدى. تاتار - باشقردلقدا تۈزج
سەنفلاردان 27 گە ياقن وەكىللەر مۇندا سايلانىب كىلدىلەر:
1) میرزا وە يۇموشلى تاتارلاردان: 2) مۇللالاردان: بۇلار
تابىرم بر سىنىف بولىب تۇگل، بەلكى-يە ئىسە يۇموشلى. يە
ئىسە ياساقلى تاتارلاردان سايلانىدىلار) 3) ياساقلى تاتارلاردان.
بو تاتار وە باشقرد وەكىللەرى تۇرلى ولايەت وە پراوینسىيە-
لاردان كىلدىلەر.

بو وەكىللەر ئۈزلەرىنىڭ سايلانغانلقلارنى كاغزلەر ئالب
كىلدىلەر هەم كامىسىيەنىڭ مەجلسلەرىندە تل بلەن هەم يازو
بلەن ئۈزلەرىنىڭ فىكرلەرىن بلدردىلەر.

بو مەجلسلەردە میرزا وە باي يۇموشلىلار نەرسە سۆيلەدىلەر،
نەرسە تلەدىلەر؟

برنجى مەرتەبە ئالار ئۈزلەرىنىڭ روس دەۋرەنستواسى بلەن
بر تىگز بولونى سورادىلار. ئۈزلەرىنىڭ ئاق سۆيەك جنسىندەن
كىلگەنلكلەرن، ئۈزلەرىنىڭ حۆكومەتكە ئىسكىدەن بىرلى تۇرلى
سوغشلاردا وە تۇرلى بونتلاردا «ئىزمىنىكلار» بلەن كۆرەشودە
تشنبراك قلغانلقلارن سۆيلەب، روس دەۋرەنى شىكىللى ئۇرق
ئىمتىيازغا حاقلى بولغانلقلارن بلدردىلەر. بو فىكرلەر میرزا-
لارنىڭ هەممەسىنىڭ ئاكازلارندادا بار ئىدى. ئالار بو حاقدا
ئۇز ئىسملەرىندەن میرزا ئەيوب بنيكيفنى جبەرب، ئانىڭ يازغان
عەريز-داكلادنى هەممەسندە قول قويدلار. ئۈزلەرن عادى تاتار
بلەن بر دەرەجەدە ساناليماونى تالاب قلدلار. میرزا وەكىللەرى
مۇنىڭ بلەنگنە قانەعەتلەنمەدىلەر. روس دەۋرەنستواسى حۆكو-
مەتدەن ئىمتىياز (پرىۋىلىگىيە) لەرنى ئارتدرونى سۇراب
مەجلسكە بىرگەن مەعروزلارندا برنىڭ تاتار فىئادلالارنىڭ وەكىل-
لەرىدە قول قويب روس سىنفداشلارى بلەن تلەكلەرنىڭ

للەرنىڭ، مەسلەكلەرنىڭ بىر بولغانن بلدرب تۇردىلار.
ئىكنچىدەن تاتار میرزالارى ئۈزلەرىنىڭ قوللارندا چورا-
كرىپاستنويلار بولىب، ئالارنىڭ حوجالارنىڭ سوزلەرن تڭلاماولارن
قاچولارن، يان قلغان سۆكندا، تاتار میرزا وە يۇموشلارنىدادا
روس دەۋرەنلەرىندە بيرلگەن ئالارنى سالداتقا تۈتب بيرو، سۆرگەنگە
جيبەرو شىكىللى حوقوق بيرلوون تلەدىلەر.

بز بو واقىعەدە تاتار كرىپاستنوى حوجالىقنىڭ ئچندەگى ئالپاوتلار
بلەن كرەستيەنلار ئاراسندا بولغان كۆرەشنى ئاچق كورگەنلگبز-
دەن. قازان شەهەرى میرزالارنىڭ ئاكازلارنداغى شول تلەكنىڭ
روسچەسن مۇندا كيترب ئوزابز:

„А из оных дворовых людей“ крестьян некоторые бывают не в послушаньи нас, и иногда бегают а, будучи в том побеге, чинят воровство и проведены бывают в присутственные места и изобличаются. Того ради, повелено б было таковых приличившемся, или без оного изобличения (يەعنى حۆكۈمسز) только в одном случае подачи на них от нас, от владельцев, доношения отсылать их в казенные работы, куды указом повелено, в счет за них или дворовых людей „крестьян работы“.

شول واقتدا يارلى يۇموشلىلار هەم ياساقلى تاتارلار نەرسە
سورادىلار؟

بولارنىڭ سورادان نەرسەلەرى جير بولدى. جيرنىڭ ئاز قالووى،
ئانىڭ ئالدا سۆيلەگەنچە، روس ئالپاوتلارنىڭ قوللنا كرب بتووى
ئالارنىڭ ئىڭ زور مۇڭلارى ئىدى. كرىپاستنوى حۆكومەتنىڭ
كوب سالم ئالووى، ياسنوى تۈشرووى وە باشقا نەرسەلەر تولەتووى،
لاشمانچىلقتا يازب ئالارنى فاكتدا كرىپاستنوى يادى.

ئالارنىڭ يەنە بر مۆهىم تلەكلەرى بار ئىدى: مەعدەن زاوودلارنىڭ
ئالارنى قز قترب يالاب-ئالب كيتب ئالاوى؛ ئالارنىڭ ئاندان قاچقان
كشلەرنىڭ ئالدان ئالغان زادادكالارن كروگساواى پاروقا بلەن

تولە تولەرن سۆيلەدىلەر. تاتار خزمەت ئەملەرىنىڭ ئەكسپلاتاترلار بلەن كيلەچەكدە پوگاچ ياۋندا كۆرەشچەك قابلى كۆرەشلەرىنىڭ مۇقەددىمە-سى ئىدى.

تاتارنىڭ، بايراق سەودەگەرگە ئەيلەنگەن ئاول خالقى كوبىسلار بلەن نەرسە ئۈچۈن كۆرەشدى؟ بۇلارنىڭ برنچى زاربەلەرى فيئادالىزم قالدىغى «ساسلوونى» تۈرمۈشقا بولدى. بو بابدا ئالارنىڭ ئىلك ئاچولانغان نەرسەلەرى بارى كوبىس بولغان كىشىلەرگە ساتو ئىتە ئالىدا، باشقا كىشىنىڭ رۇخسەتىسز بولوۋى ئىدى.

بو بابدا بزنىڭ ئۈچۈنچى «ساسلووىيەبز» نەق فرانسوز ريۋالوا-لوتسىيەسندەن ئالداغى بورژوازىيەنىڭ ئالاين ئۆسلى ئىدى. ئالار كامىسسىيەدەگى سوزلەرندە ئادەم ئىگە وە نى ئىشلەرگە لەيافەتى بار، شونى ئىنا ئىشلى ئالا. ئادەم ئىركلى بولىرغا كىرەك دىدىلەر. لاكىن بو كامىسسىيەگە تاتارنىڭ كرىپاستنوى وەكىللەرى كيلمەگەنگە كۆرە ئەرنىڭ تاوشلارن ئيشتە ئالمادق. لاكىن بو خالق، باشقا خزمەت خالقى بلەن بىگە، ئۆزلەرىنىڭ تاوشلارن پوگاچاو ياۋندا توب، ملنق تاوشن، جەبەلەرى بلەن كرىپاستنوى حۆكومەتكە ئاتقان ئوقلارىنىڭ سزغرووى بلەن تارىخغا ئىشتىردىلەر. شونىڭ ئۈچۈندە بو واقىيەدە تاتار سىنفلارىنىڭ قاتناشوونىڭ تۈرلى بولووى، سىنفى كۆرەش تارىخنىڭ ئىلك ياخشى مەنزارا-لارندەن برسىدر.

پوگاچ ياۋندا تاتار سىنفلارى.

(1) پوگاچ ياووى تاتار سىنفلارىنىڭ مۇگار-چى ئالچىلماغان بر برسىنە قارشىلىغى ئاچق ئىبنب ئاچب بيردى. بو زاماندا ئروع تۈرمۈشى وە بيگرەكدە فيئادالىزم تۈرمۈشى تەحليل قىلنب

1) بو خاقدا بزنىڭ ئايرم بر ئەسەربز خ[illegible]ماجاقغە كورە ئوزاق توقتالمىز؛ بارى نەتىجەلەرىنە بيرب كيتەبز.

يتمەگەن. روس وە باشقا خالق كالانيزاتسىيەسىنە قارشىلقدا ھەممەسى بر فيكردە بولغان باشقرد خالقى، پوگاچ ياوندا بارسى ديب ئەيتەرلك ئيحتىيالال ياغندا بولسالار، بو خاقدا ئىندى سەودە كاپىتالىزمغا تەمام كرب ماڭچىلغان تاتار ميللەتى بر بوتن خالق بولاراق توگل، بەلكى تۈرلى سىنفلار ئولاراق تۈرلىچە قاتىشدىلار.

ئاق سۆيەك ميرزالار، ميرزالاردان چىققان موللا-ئاخوندلار، غادى يومۇشلىقدان چىبدا ميرزا بولغان تاتار چىناونىكلارى، تابيعى، ئۇلارنىڭ سىنفداشلارى بولغان روسييەنىڭ حاكيم سىنفلارى دەۋرەتلەر وە ئالاردان عيبارەت بولغان حۆكومەت تارافىندا بولدىلار.

شونىڭ ئۈچۈندە، حەرەكەت باشلانو بلەن حۆكومەت باشقرد وە تاتارلارنى ئۆگۈتلەو ئۈچۈن بر «ياخشى كىشىنى» (بيلگىلى ميرزا وە ئاخوندلاردان) باشقردستانغا جيبەردى. يكاتىرينا ئوزىنىڭ قازان ويلايەتىنە مۇراجەعەت قىلب يازغان منافيستىندە بۇلارغا ئۆشانغانلىغىن بەيان قىلدى. مەعلوم قۇتلۇغ مۇحەممەدنىڭ ئۇغلى، مايور تەفكيلەۋنى حۆكومەت باشقردلارنى ئۆگۈتلەر ئۈچۈن باشقرد-ستانغا كوندەردى. سۆڭندان بو كىشى باشقرد عەسكەرىنە قوماندان بولب حۆكومەت ياغندان سوغشا باشلاب، ئوز باشقردلارىنى ئوق ئانى ئوتوب ئيحتىيالچىلارغا بيردىلەر. يەنە بر تاتار ميرزاسى كاپيتان باشارىننىڭ حۆكومەت عەسكەرندە بولب، باشقردلارغا تەسير ئوتوب بارى ئانىڭ قول ئاستنداغى سالداتلارى باشارىن سالداتلار ئۈچۈن ياخشى ئىدى ديب جولب قالولارى ئارقاسنداغىنا قوتولب ئاسلمى قالدى. غادى بر يومۇشلىقدان لاشمانلار كانتوراسىنىڭ تىلماچى بولب، سۆڭرا قازان ميرزالارندان 1767 نچى يل كامىسسىيەسىنە وەكىل بولب بارغان، سۆڭندان بريگادير بولغان سەعيد خەلفين حۆكومەت ياغندا بولب باشدا پوگاچ قازان

ئىنتىماسىن مۇجاسار واقتىدا ئىرتىجەى وە رۇس-تاتار ئالپاۋتلارى
تورەلەرى بىلەن قازان كرىملىنە، ئۇتردى؛ پوگاچاۋ تەمام جىڭىلگەچ
ئانىڭ ياعىنداعى كىشىلەرنى جەزا قىلو ئۈچۈن تۈزۈلگەن سلىدستۋىننى
كامىسسىيەدە، سىمبر شەھەرىدە ئىراق ياتىپ قول ئاستىدا مەسئول
تىلماچ بولۇپ ئىشلەدى.

سەۋدەگەرگە تەيلەنگەن يۇمۇشلىق تاتارلاردا حۆكومەت ياعىندان
بولۇپ پوگاچوگە قارشى حەرەكەت ئىتتىلەر. بۇلارنىڭ سانلارى
بىك كۆپ، لاكىن ئىچىندە ئىسمى ئەدەپ كىتەرلىگى كىشىت ئاۋلىنىڭ
يۇمۇشلىق تاتار وە فابرىكانىڭ ئىبراي يوسوپوف دۇر. بۇ كىشى
باشدا ئورىنبورغنى حۆكومەت مۇدافەعە قىلماندا، پوگاچاۋ ئانى
كاماپ ياتقاندا، حۆكومەت ياعىندا ئىشلەسە، پوگاچاۋ قازانعا كىلگەچ
شونىڭ ئارتىدان كىلىپ ئاشكارا قارشى حەرەكەت قىلدى. شۇ كار
ھەكافەت ئولاراق ئەيوب يوسوپوف فابرىكانى بۈتۈن روسىيەدە
ئۆزىنە وە ئۆزىنىڭ بالالارىنا «كوپىس سالىلارى تولە مىچە» ساتو
ئىتەرگە ھەم ھەر بىر جىرگە ئىلىپ ئۆز فابرىكاسىدا ئىشلەنگەن
ماللارنى ساتو حۇقۇقىنى ئالدى.

تاتارنىڭ روحانىلارىنا كىلسەك، بۇ سىنىف ئۆزى بىر نىچە قاتلاۋعا
بۆلۈنگەن ئىدى. ئانىڭ ئەحوند، باي-ئالپاۋت بولعانى ھەم عادى ئاۋل
موللاسى بولعانلارى بار ئىدى. شونىڭ ئۈچۈن بىرىنچىلەرى حۆكومەت
ياعىندان حەرەكەت قىلدىلار.

مەسەلەن، چىلەبى ئىبرەمسەندەگى زور ئالپاۋت كامىسسىيەگە
وەكىل بولۇپ بارعان ئاحوند عابدوللا مۇسلىموف، داۋش مىرزا
نەسلىدەن كىلە تورعان ئاق سۇيەك موللا حالقىنى پوگاچاۋعا
قارشى حەرەكەتكە ئۈندەدى ھەم ئۆزىدە پوگاچاۋعا قارشى ئاكتىۋنى
حەرەكەت قىلدى. ئەمما عادى قازان موللاسى عەبدىررەشىد
حۆكومەت تارافىدان ئۇتلىپ ئاسترىدى. سابا ئاۋلى موللاسى

ئۆزىنى عادى كرەستىيەن بالاسى بولو بىلەن بىرگە، ئىلىك پوگاچاۋ
ياعىندان حەرەكەت ئىتتى. سوڭرا، ئول قازان ياتىندا جىڭىلگەچ،
ئەدەھول قازاقستانعا. ئاندان بۇحاراعا قاچدى. حەتتا بىر موللا،
پوگاچاۋنىڭ «رۇس تازىيا ئاردوسىندا» قوماندانلىقدا ئىتىدى.
حەزىر بىز تاتار بورژوازىيەسىنىڭ پوگاچاۋعا بولعان مۇناسەبەتى
مەسئەلەسىنە كىلەبز.

بىلگىلى بۇ سىنىف تابەدەن پوگاچاۋعا قارشى بولماسقا تىيىش
ئىدى؛ رۇس كۆپىسلەرىدە پوگاچاۋ ياقلى بىك كۆپ ئىدى؛
چۈنكى بۇ پوگاچاۋ حەرەكەتى — كرىپاستنويلقعا قارشى كۆتەرىلگەن
بىر حەرەكەت ئىدى؛ ئەمما كرىپاستنويلىق وە فيئۇداليزم قالدىعى
بىترو ئەلىدەنكە بۇ سىنىف ئۈچۈن ياحشىراق بولۇرعا كىرەك ئىدى.
چۈنكى ئەگەر حالقنىڭ بىك كۆپ بىر كىسەگى ئىسارەتىدەن
قۇتۇلسا بازار ياحشىراقچاق، سەۋدە كۆبەيەچەك، بورژوادا بايىچاق
ئىدى. لاكىن ئول زامان سەۋدەگەرى ئەلى بۇ قەدەر تونىدەن
ئويلارلىق ئاڭعا مالىك بولماعان. واقتلى ئوكايسىزلقلار، كەروانلارنىڭ
تالانولارى (مەسەلەن، پوگاچاۋچىلار تارافىدان بۇحارادان كىلگەن
كەرواننىڭ تالانوى يەش بولۇپ تورعان واقىعەلەرنىڭ بىرسىدر.
حالبوكى ئورتا ئازىيا ئىسە تاتار سەۋدەگەرلەرىنىڭ بىرىنچى
بازارلارىندان سانالا ئىدى). تەرتىپسىزلىك، تاتار سەۋدەگەرىنىڭ
توپ بازارى بولعان باشقىردستاننىڭ ئىحتىيالال ئوتى ئىچىندە
قالووى، بۇ سىنىفنىڭ كۆپ ئەعزاسىن پوگاچاۋدان يۈز چۆيىرگە
مەجبور ئىتتى.

شونىڭ ئۈچۈندە قايىيوم ناسىرىنىڭ بىر قول يازماسىندا، ئول
چاقداعى سەۋدەگەرلەرنىڭ پوگاچاۋگە قارشى بولعانلىعىنى ئاڭلاتا
تورعان بىر واقىعە ساقلانىپ قالعان. بىز ئانىڭ بىر كىسەگىن
مۇندا كۆچىرىپ كىتەبز:

— «در آیطق محمدجان حضرتلری روایت قیلادرکه قازان سودا کرلرندن جابقدان ایك اوّل بزنك آیط بابای صانو ایته باشلاغان آنکلرچه بزنك قازان خالقینك جابق بلەن ئش بولماس ایکان، اتکامز سوبلر ایدی شونداں صوك پوگاچاو قازانغا کیلگاندر اما بزنك آیط بابای اول زاماندا جابقده ایکان اول واقتدا جابقدا سوبلەشەلر ایکان پوگاچاو قازاننی آلرغا کیتدی دیب آیط بابای آلرغا ایتور ایکان پوگاچاو قازاننی آلا آلماس صارایوان واسیلیچ اوچ بل قاشاب کوچکا آلدی ایکان بو سوزنی پوگاچا طرفندان قویلمان جابق اوطامانغا جیتکرو بلر. آندان صوك اوطامان امر ایتار آیط بابانی طوطب چی قلسی بلان بلاکلرندن هم بوطلارندن بودروب قرغا چقارب طاشلیلر. اول آرادا آیط بابای‌نك دوست اش‌لری باروب اوطامانغا عذر ایتب اول آلدی دیب اینکان آنك گناهسی یوق دیب اسبابلر کورستکاچ جیبشرگا امر ایتکان... آیط بابای شونداں صوك تیزون ایکی جفاك جاولق آلوب پوگاچاو عسکرینه الم گه دیب بولەك ایتب آطانغه ایلتب بیروینه آیط بابای ایتور ایکان جابقدا آنداں صوك شوندا‌ین نظام‌سزلق بولوی سینم نیچه ملك قوی تیرمنی جابق صووینك کیچووینه کوپر اورننه توشاب عسکر چیعاردیلار دیرلر ایکان»

شونك ئۈچن‌ده تاتار سەودەگەری «نیزامسزلق» ئۈچن، مالی تالانودان قورقب پوگاچاو یاعندان حەرەکەت ئملمادی؛ ئشول ئوق واقتدا ئئول حۆکومەت یاعندان‌دا ئارتق فەعالییەت کورسەتمەدی: ئئول ئاوشمالی تورد‌ی؛ ئوزننك واقتلی مەنفەعەتلەرن کوزەتدی.

تاتار سەودە کاپیتالی ئییەلەری چۆلاب‌دا پوگاچاو یاوندان شاقتی زارار کورب تۆردئلار. مەسەلەن، قازان ئارتندا

قشقار ئاتلی بایلاری وەفابریکلاری (قنات ئشلەنە تۆرعان) وەبیك ئبسکئدەن بیران مەدرەسەلەری بلەن مەشهور ئاولنك بر بایی ئتالاو حۆسەیندا بر قول یازمادا: «1774 مەسجیدە ئییولنك 15 کۈننده جمال‌جان (ئەمیلییان پوگاچوف) ننك کاماندانی کیلب قوشقارنك سەعید عۆسمان ئۆعلۆنی تالادئلار» دیلگان: ئشولای ئوق پوگاچاو تورینبورغ قارعالئستاندان کیتکەن چاقدا قارعالئداعی شاقتی کوب بایلارنی ئوترتە هەم تالارنك یۆرت — جیر وەماللارن یاقدرتا.

نی ئۈچن تاتار بورژووازییەسی بو زاماندا پوگاچاو واقیعەسندە ئیحتیاتانی بر سەیاسەت یۆرتب ئیکئلی رول ئوینادی؟

مەسەلەن، قازان بورژووازییەسی ئانی قابول ئیتب بولەکلەر کیتردی؛ ئەگەر حالق تلندە یۆری تۆرعان حەبەرلەرگە ئۆشانلسا، حەتتا پوگاچاو قازاننك ئئول زامانداعی سەودەگەری مۆسا ئاپانایی‌دا قوناقدا بولعان (ئئمما روس کوپەسلەرندە سیلانووی، مونچالارئنا کرووی مۆحتەقیقلەر)، پوگاچاو قازانعا کیلگەن: ئانك قازانعا جیتووی مەکەرجە بارمانکاسئنە بارئلا تۆرعان واقتقا توعری کیلگەن؛ لاکین گوبیر ناتور: «بیستە کشئلەرن مەکەرجەگە بارودان سەنع قئلدی». ئئول واقتدا قازان تاتارلارننك (دیمەك مەکەرجەگە بارلق بورژووازییەنك) کارکۆزلار (باشلق، ئاقساقال) ئاتەمی قارت ئیبراهیم ئەیتکەن ئیکەن: «ئبو کشی بیستە حالقئنا ئەیتوبدور هەر نی مەکەرجەگە بارعا حازرلەنگەن کومەچ، باورساق، سوحاری، ئیکمەك، بال، مای، جۆیەرقا، بیرا وە هەم ئوزنك کبك نەرسەلەرنی مەچت ئالدئنا کیترگەن هەم مەچت ئالدئنا ئسکەمییەلەر یاساب، ئشول نەعاملارنی (ئاشلارنی) مەچت ئالدئنا ئسکەمییەلەرگە ئۆیب

قويدىلار. شۇندان ,سۈڭ قازان بورژۇوازىيەسى پوگاچاو بىلەن كېلىشىپ باشقىرد عەسكەرىن سېلى ھەم ,بۇ باشقىردلارنىڭ «ئېل (دوست) بولساڭىز ئانايما (پوگاچاوعا) بارىڭىز، بەھىيەت بېرىڭىز» دېب قىستى باشلاعاچ، ئىبراھىم قارى حالقىقا ئېيتۇبدۇر: ئېمدى چار يوق، دېب ھەم ,ئۇل جىدى كىشىنى قورالاندۇرۇب. ئاتىقا ئاتلاندۇرۇب ,ئۇلىڭ بىلەكلەرىنە پوگاچاو تاراقىنىڭ عەلامەتى كوك چۈپرەك بەيلەتىب ئۈزى ھەم جەبەۋ كوسەككە تايانىب كېتكەنلەر. پوگاچاوعا بولشلق قىلايز دېب كورسەتىرگە تىلەگەنلەر، چۈنكى تەلى ,بۇ ۋاقتتا پوگاچاونىڭ قازاندا حۆكومەت عەسكەرىن جىڭگەن ئاتتالى كۈنلەرى بولعان: لاكىن ئىبراھىم قارى ,ئۇل جىدى كىشىنى باشلاب بارعاندا، مەسكەۋ بولندا ,زور تۈزان كورب ئەيتۇبدۇر: ھاي بكىلەر ئاتىمزدان تۈشىب، تىبەرلەرگىزنى برگىتىب، چۈپرەكلىڭىزنى ,شول قولىمزعا بەيلەگز! دېگەن. ئاندان ,سۈڭ: ئېمدى ئاتلانىمز، ,بۇ تۈزان پاتشادان قالاعا ياردەم كېلە تۇرعان مېحېلسون بىنېرال (ئانىڭ دۇرستى پالكاۋنىك) نىڭ عەسكەرى بولساكېرەك، ئاڭلار بارىمز! ديوبدور. شۇندان ,بۇ يگىتلەر قۇمراب چابىب مېحېلسون عەسكەرىنە بارىب كرگەنلەر. (,بۇ پالكونىك قازان يانندا پوگاچاونى جىڭگەن كىشى). (1) مېحېلسون كېلىب ئىب حۆكومەت عەسكەرى پوگاچاونى جىڭگەچ، ,شول ئۇق قازاننىڭ بورژۇوازىيەسىنىڭ ئاق ساقاللى ئىبراھىم قارى مەكەرجەگە دېب حەزرلەنگەن «ئارىق بولەكنى كرىپوستگە ئېلىب توب ئېشكالەرندەن سالداتلارعا ئولەشو» ئېلەن. مۇنە شۇنادى ئېكى ياقلى سەياسەت بىلەن قازان تاتار سەۋدەگەرلەرى ھەم مىشچەنلەرى (ۋاق بورژۇوازىيەسى) مال ملكەتلەرن تالانو ياندرودان ساقلاب

(1) مۇنداعى سوزلەر ناسىرىنىڭ قول يازماسندان، ئالندىلار.

قالدىلار: چۈنكى بۈتىن قازان ياندرلعان چاقدا سوكنا فابرىكىندەگى ئشچىلەر ئۇريا تۇرعان بىستە بىلەن بارى تاتار بىستەسى گىنە ئېسەن قالدى. ئەمما حۆكومەتكە ياحشى ئاتلى كورنو ئارقاسندا حۆكومەتدە تاتار بىستەسن حالقن پوگاچاو ياقلى بولدىلار دېب جىدى عەيبلى ئالمادى. تاتار سەۋدەگەرلەرىنىڭ ئېكىنچى بر ئۆپلىرى. بولعان ئورنبورع ئارعالنسندادا بورژۇوازىيە شولاي ئۇق ئېكىلى سەياسەت يوردى. پوگاچاو ئورنبورعنى ئالۇرعا كېلگەندە قارعالى حالقنىڭ كوبىسى حۆكومەت تاراقىندان مابېلىزاۋات ئېتلىب ئورنبورعقا ئالب كېلىنگەنلەر ئېدى. ئەمما قالعانلارى ئېسە پوگاچاونى ئاتتانالى رەۋشدە قارشى ئالدىلار: حەتتا ,بۇ ۋاقىعەنى تەسۋىر قىلوچى مەنبەعلەر قارشى ئالو مەراسىمن بر پاتشانى قارشلاو شېكللى ئېتىب تەسۋىر قىلالار: بر مەيدانعا پالاسلار جەيىب كۈتب، ,سۈڭرا پوگاچاو ئۈزنىڭ يارانلارى بىلەن كېلىب يتكەچ، حالق تلۇعلاب بۈگلىب تۇرب، بارى يمىليان ئۈزرعا ئەمر ئېتكەچ كنە تۇرعانلار ئېمش. ئەمما پوگاچاو ئورنبور- عنى قاللرب جىگكەچ قارعالى بىستەسىنىڭ حالقنىڭ كوڭلى بشقارعان: قارعالىدا قالعان حاتن ۋە ئوعلن ئالرعا كېتشلى كرگەن پوگاچاونىڭ ئېلك بولدقلى پالكاۋنىكلارندان حلاپوشا دېگەن قازاقنى ۋە ئانىڭ بولداشلارن ئۇتب حبس ئېتىب، بازعا يابقانلار ۋە حۆكومەتكە ياحشى ,بولب كورنو ئۈچن ئانى بايلار بەيلەب ئورنبورععا ئېلتىب تابشرعانلار.

لاكىن ئورنبورعدا مابېلىزاۋات ئېتلىب ئالب كېلىنگەن ۋاق بورژۇوازىيەنىڭ حەلى باشقاچاراق بولعان: ,ئۇل ھامان ئورنبورعدان قاچب تۇرعان: شۇنىڭ ئۈچن ئورنبورع مۇحاسەرادە چاقدا ,سۈڭرا ئالارعا حۆكومەت كىشىلەرى ئوشانماس بولعانلار، حەتتا بېك كوب قارعالى تاتار عائىلەسن ئېرلەرى بىلەن قالادا

سۇرگەنلەر: سۇرلگەنلەر ئىنسە تۇب تۇرىن پوگاچاو لاگېرىنە گىتكەنلەر.

تاتارنىڭ حزمەت ئەمەلى بولسا بۇتنلەي پوگاچاو يافلى بولغان. مەسەلەن ئورېنبورغدا بۇخارا سەودەگەرلەرندە حزمەتچى (Работник) بولوب تۇرغان قازان ئۇيەزىنىڭ بر كىشىسى پوگاچاو ياغىنا قاچىب بارغاندا تۇتلىب تەوقىف ئېتىلگەنى مەعلوم.

پوگاچاو ياغىدا ئىتىك ياحشى حەرەكەت قىلغۇچىلار تاتار كرەستىيەنلارى ئىدى. چىنلابدا بۇتون كرەستىيەنلار مىللەت وە جىنس ئايرماسىنى قارامىچان پوگاچاو ياغىدا بولدىلار. تاتار باشقىرد فىرقەلەرىنە روس كرەستىيەنى، مەعدىن زاوودلارىدا ئىشلەوچى كرەستىيەنلار باش بولوب يۈرسەلەر تاتار-باشقىرد حزمەت ئەمەلى روس حزمەت ئەمەلىنە كاماندىر بولوب كرەپاستنويچى حۆكومەت عەسكەرى بىلەن شوغىشدىلار.

توق، قىلىچ حەتتا مىلتىق، پىستوللار قۇرالانغان تاتار وە باشقىرد فىرقەلەرى عراق وە كىنەزلەرنىڭ مەعدىن زاوودلارىن تالاب يۈردىلەر: ئالارنى يىقدىلار، ياندىردىلار. چونكى بو زاوودلار ھەممەسىدە شول جىبرلى حالقنىڭ جىبر وە ئورمانلارىن تالاب سالىنغانلار ئىدى. شولارغا روس كرەستىيەن ئىشچىلەرى قوشلىب تاتار وە باشقىردلار بر تۇغان قەردەشلەر شىكىللى كۆرەشدىلەر. حەتتا قۇراللى تاتار ئىشچى وە كرەستىيەنلارى قۇرى سوغىشىب عنا قامادىلار، بەلكى ئالار مەعدىن زاوودلارىنا وە روس ئاوللارىنا كېلىب پوگاچاو فايداسىنا ئاگىتاتسىيەدە ياساب يۈردىلەر. حەتتا حۆكومەت تورەلەرى بۇلارنىڭ بو قەدەر ئويۇشولارىندان قورقىب ئۆزلەرىنىڭ حيسابنامەلەرندە پراواقاتسىيەلەر ياساب روس وە تاتارنى ئايرغا تلەب تاتارلار ئالارسىزنى ئالارغا حاتىن-قىزلارنى كۆچلەرگە تلەيلەر دېب يازىب تۇردى.

پوگاچاو 1774 يىلدا قازانغا تابا حەرەكەت قىلىب، ئانىڭ تاتار ئاوللارىندان ئۆتۈوى بر تانتانالى يۈرش بولدى: تاتارلار ئالارغا قازانلار ئاسىب سىيلار حەزىرلەب كۆتىب تۇرالار، ئەمما پوگاچاودە كېتكەندە تاتارلارغا ئوز ئاوللارىندان باشلىقلار سايلاب قالدىرادر ئىدى. مەنبەعلەرنىڭ ئەيتۈوىنە كورە پوگاچاونىڭ قازانغا كېلگەن عەسكەرنىڭ كوبىسى تاتار، چواش وە باشقىردلاردان مۆرەككەب ئىدى. بر مەرتەبە پوگاچاو قازان ئاستىندا مىحېلسون تارافندان جىڭىلگەچ، شول تاتار ئاراسىنا كىشىلەر يىبەرىب عەسكەر جىيغان وە شول واقتداغى ئانىڭ قول ئاستىنداغى 25 مىڭ عەسكەرنىڭ كوبىسى تاتار كرەستىيەنى بولغان. شونى سىزىب بولسا كېرەك پوگاچاو كېلگەنچى، حۆكومەت تاتارلارغا عىبرەت بولسن وە قورقسنلار دېب قازانغا كېترىب بر تاتار كرەستىيەنىن ئىحتىلالچىلىقدا عەيبلەب ئاسدىرغان ئىدى. بو مىحېلسون تارافندان پوغاوچىلار تاغن جىڭىلدىلەر: شوندا ئۆلگەن ئىحتىلالچىلار ئاراسندا 2000 تاتار ئاول كىشىلەرندەن عىبارەت بولغان.

پوگاچاو جىڭىلگەچ حۆكومەت تاتار كرەستىيەنى بىلەن بىك ناچار مۇعامەلە قىلدى. ئانىڭ عەسكەرى فىرقەلەرى قونغور تىرەسندە ئىكى كۆن ئىچندەگىنە 800 تاتار يۈرتىنى ياندىردى. ھەم حالقنى قىلىچدان كېچەردى. حەتتا بر ئاولدا بۇتون كىشى قاچىب بر سوقىر، بر تلسز گىنە قالغان ئىدى. حۆكومەت عەسكەرى ئالارنى ئىحتىلالچىلارنىڭ قايدا كېتكەنلەرن بەشەرەلەر ئەيتمىلەر دېب ئاتدىرىب ئۆلتۈردى. لاكىن تاتار كرەستىيەنلارىندە تىز بېرلمەدىلەر بر ئاولغا حۆكومەت عەسكەرى ھۆجوم ئىتكەچ تاتار كرەستىيەنلارى ئاقتق حەلگە قەدەر يۈرت تىرەزەلەرندەن ئاتىب بىك كوب عەسكەرنى قىردىلار وە جەراحەتلەدىلەر.

مۇنە شوشى تاریخ ئازغنا سافلاب قالمان واقیعەلەردەن، 18 نچی عەسردەسەودە کاپیتالی ئۇسىب کیلگەن چاقدا، تاتار خالقننڭ ئچندە قانى رەوشدە سینفی کورەش بارغانن بز کورەبز. بیلگیلی ئەلى «بو» واقیعەلەر ،ئول سینفی کۆرەشنڭ بر کچککنە گنە کیسەکلەرى. تاغن تارحیفلەردە قازغنا ئورغاچ مۇنەی واقیعەلەرنی بیك کوب ئۇچراتاچاغمزغا ئەمین بز.

نەتیجە.

4. سەودە کاپیتالىنڭ حاکیمیەتی وە سەناعەت چاتقىلارى.

تاتار میرزاسی روس دۇەرەنی بلەن حۇقوقدا تیگزلەندی.

بوگاچاوچاوی بیك یاخشی کورسەتدی کی تاتار میرزاسی چنلاب‌دا حۇکومەتکە تایانچ بولغان بر عنسر تیدی. شونڭ ئۇچن ،ئول نازمی کوبمی قالغان جیر خوجاسی ،میرزالارنڭ یۇز یلدان بیرلی تلەب تالاب قلب کیلگەن تلەکلەرنە ئیرشدرگە کیرەك ئیدی. مۇ کارغا تاغی عۇموم روسییە کولەمندەگی بر سەبەب وە حۇکومەتنی تاتار میرزاسی بلەن روس دۇەرەنی بر تیگز یاسارغا مەجبور ئیتدی: ،ئولدا بولسا یکاتیرینا ئیکنچی زامانندا حۇکوم سۆرگەن فیئادال رەیاکسییە سیدر. ،بو زاماندا روسییەدە سەودە کاپیتالیزمی حۇکومەت سۆرگەنلنە قارامیچا هەر بر نەرسە حاکیم ئالپاوت سینفی مەنفەعەتنە تارالب ئشلەنە باشلی. مۇنە ،شول ئیری ئالپاوتقا تایانغان 1773 یلدان بیرلی دیمە تیگزلاك بۇ ... بیلانمەقلغان یکاتیرینا حۇکومەتی بیلگیلی تاتاردان کم وە نیندی سینف تیگز بولرغا دیگەنە، تاتارنڭ ئیرى

ئالپاوت وە تاق سۆیەکلەرى دیب جەواب بیررگە تیبش ئیدی. ئلنڭ 1783 یلدا حۇکومەت ئەگەر مۇسلمانلاردان «چین ئیبەلەرى بولغان کشلەر» عەسکەرى حزمەتکە کرسەلەر (Унтер-офицер) ئالارغا «ئۇنتر ئافیسەر» چینی بیررگە (دیمەك دۇەرەن یاسارغا) دیبلەدی: لاکین شوندادا ئەلى «پرمیرمایور» دورەجەسندەن یوغارى چین بیررگە کیرەك بولسا ئیمپیراتریتسانڭ ئوزندەن رۇخسەت سۇرارغا دیبلەدی.

لاکین 1787 یلدا پاتشا ئوکاز چقعب حۇکومەتکە حزمەت ئیتکەن دانلقلی وە تاق سۆیەك نەسلندەن کیلە ئورغان یائیسە شەخسی یاخشی حزمەتلەر کورسەتکەن مۇسلمان دینندەگی کشلەرنی روس دۇەرەنستۋاسی بلەن بر تیگز یاسارغا وە ئالارغا برنە ئالنمی ئورغان ئیمتیازلار بیررگە دیبلەدی. لاکین نیقەدەر ،بو حالق پاتشا حۇقوقلار ئالماسلار ئیقتیسادی تیرەکلەرى بتکەن، تاحرغی چیککە کیلب جیتکەنلەر ئیدی. ئالدا بز قازان نامیستنیکلگندە تاتار ئالپاوتی قولندا 1781 یلدا بارى 555 دوارلوای تاتار قالغانلغن کوردك. ،سۆکندان ئانڭ سانی بیك تیز کیمی باشلاب، 1838 یلدا میرزا ئۇیاسی بولغان پینزە گوبیرناسندا 945 میرزاغا بارى 4 دانە دوارلوای قالغان، 1842 یلدا ریازان گوبیرناسندا (قاسیم شەهەرى شوکاچاگرە) 4145 تاتارنڭ بارى 66 کرەپاستنوی بولغانن کورەبز.

میرزا وە بۇمشلارنڭ کوپیسکە چقمولارى.

سەودەنڭ ئۇسوری هەر حالدە فیئادال قالدنسی بۇمشلی تاتارلارنڭ کوپیسکە چقمولارن کوبەیە باشلادی. میرزا وە بۇمشلارغا دۇەرەنلك حۇقوقی تاپماسادا، حزمەت کورسەتکەن ئۇچن ،ئور چینلار ئالو مۇمکین بولسادا.

18 نچی عەسرنك ئاخرندا وە 19 نچی عەسرنك باشندا تاتارلارنك برنیچە عائلە برلەشب یائیسە برەن، برەن کوپیسلککە چئەولارن، کاپیتال ئیملان قئلب (چونکی کوپیسلك ئوچ دەرەجەگە بولئنب، هەر-بر کیلدیگە بر مەعلوم میقدار کاپیتال تەعەین قئلنغان ئیدی) (1) سیناتقا پراشینییە بیرب تشنی ئەیلەنرب چئغارغانلارن. شولای ئیتب کوپیس بولغانلئقلارن کورەبز. مەسەلەن، 1800 یلدا یۆمئشلئلارزدان قازاندا 8 عائیلە ئیکنچی گیلدیگە، 27 عائیلە ئوچنچی گیلدیگە 1799 یلدا سیناتقا بیرلگەن غەریزالاری بوینچا جئقدئلار. بئلارنك بارئسی 140 جان بولب، ئیغلان قئلغان کاپیتاللاری 37'100 سوم ئیدی. بیلگئلی سەودەگەرلەر ئازراق براتسینت تولەو ئوچن کاپیتاللارن ئاز کورسەتکەنگە بو کاپیتال بیلگئلی حەقیقەتکە براق وە ئاز بولغان بولئر. چونکی هەر بر کوپیس بو زاماندا کاپیتالندان 4% بل ساین خەزینەگە تولەرگە تییش بولغان. بز مەنبەغلەردە برەملەب کوپیسلککە چئەوچئلارنی دا بیك کوب ئوچراتابز. شوکارغا کورە شوشی بر میسال بلەن قەنەغەتلەنەبز:

کوپیسلارنك سانی وە ئالارنك رەسمی کاپیتاللاری 19 نچی عەسرنك باشندان ئالب شوشی یۆمئشلی وە میرزالارنك کوپیسلککە چئەولاری، یاساقلئلارناڭدا قایسیسئنك بایئب کیتولەری ئارقاسندا کوپیس سینفئنئڭدا سانی شاقیبغا جیتەدی. قازان تاتار راتوشاسئنئك حیسابی بوینچا بیش یل ئچندە

برنچی گیلدی بولو ئوچن کاپیتال ئون مڭدەن کیم بولماسقا، ئیکنچی گیلدی ئوچن کاپیتال مڭ سومدان کیم بولماسقا، ئوچنچی گیلدی بولو ئوچن 500 سومدان کیم بولماسقا تییش ئیدی.

کوپیسلارنك سانی وە ئالارنك نوزلەرئنك ئالوغ ئوچن کورسە-تولەری بوینچا کاپیتاللارن شولای کورئنە:

1800 یلدان ئالب 1807 یلغا قەدەر برنچی گیلدی کوپیسلار یوق. لاکین: 1800 یلدا II گیلدی 8 عائیلە 30 جان ئالارنك کاپیتالی 20'056 سوم: 1800 یلدا III گیلدی 23 عائیلە 94 جان ئالارنك کاپیتالی 14503 سوم.

1800 یلدا بوتن قازان کوپیسلارئنئك سانی 31 عائیلە، 126 جان. ئالارنك کاپیتالی 31559 سوم. 1801 یلدا مەنتایق دیگەن بر میرزا عائیلەسئن کوپیسئك یازئلووی ئارقاسندا تاتار کوپیسلارئنئك سانی 191 جانغا جیتب ئالارنك کاپیتالیدا 37704 سومغا یاسا. دیمەك قازان کوپیسلارئنك کاپیتالی بریل ئچندە 3145 سومغا ئارتا.

1802 یلدا II گیلدی کوپیس 8 عائیلە 32 جان ئالارنك کاپیتاللاری 20671 سوم: 1802 یلدا III گیلدی کوپیس 108 جان. ئالارنك کاپیتالی 21'554

1802 یلدا کوپیسلار 148 جان ئالارنك کاپیتالی 42'225 سوم. دیمەك، بر یل ئچندە قازان کوپیسلارئنئك کاپیتاللاری 4521 سوم ئارتا: مزنك سەبەبی 4 عائیلە یۆمئشلئنك کوپیسکە چئووی بولا.

1803 یلدا بوتن کوپیسلارنك سانی 129 جانغاغئنا قالا. ئەمما 1804 نچی یلدا ئیسە تاغی ئارتب 132 جانغا جیتە. 1805 نچی یلدا تاغی کوپیسلارنك سانی ئارتب کیتەدە 176 جانغا جیتە هەم کاپیتاللاریدا 56841 سوم بولا.

1807 یلدا ئیسە بز 3 عائیلە 6 جان برنچی گیلدی کوپیس کورەبز. ئیکنچی ئیسە 58 جان، ئەمما III گیلدی 95 جان بولا. بو ئئازغئنا مانیربیالدان کورئنەکی قازاندا کوپیسلارنك

سانى ئارتقاندان ئارتا؛ لاكىن بۇلارنىڭ كاپىتالى ئاز شىكىللى كورىنە، ئەمما بۇ رەسمى كەغەزداغى كاپىتالنىڭ بىك كوب كيم بولغانى مەعلوم برمەسئەلە.

برئاز باشقاراق زامانغا كيتىب بولسادا تاغى تاتار كوپىسلارىنىڭ سانلارى قاراب ئاليق. مەسەلەن، وەتكە گوبيرناسىندا 1842 يل مەعلومەتى بويىنچا بۇتۇن كوپىس (عەرميللەتتەن) 1575 جان بولىب شونىڭ مۇسۇلمانى 126 جان (ئير وە خاتىن)، ئەمما ريازان گوبيرناسىندا شۇل ئوق زاماندا 238 جان (ئير وە خاتىن) مۇسلمان تاتار كوپىسى بار؛ ئەمما 1770 يللاردا قارغالىدا اعىنا تاتارلاردان 1820 كوپىس بار. تابيعى، بۇ مۇتەفەررىق سانلار بزگە كوب نەرسە ئاچىب بيرمىلەر، هەر حاللە ئالار بزگە تاتاردا 19 نچى عەسرنىڭ باشىندا سەودە كاپىتالىنىڭ چىلابدا حاكىمىيەت سۇرگەنىن كورسەتەلەر.

لاكين تاتارنىڭ سەودەگەر سىنفى بر كوپىسلان گنە تۇرمى؛ بر سلاويىدەن ئيكنچى سىنە كوچونىڭ نى قەدەر مەشەقەتلى وە چىنى نيكەنىن بز كوردك. شونىڭ ئوچن 19 نچى عەسرنىڭ باشىندا هامان دا ئگى «بويۇمۇشلى سەودەگەر تاتار» ديگەن بر سلاويە نيسەن. لاكين بۇ فيئادالىزم قالدىغى سىنف ئاقرنلاب كيمب باراـ مۇنا توبەندەگى سيفرلاردان ئول بيك ياخشى كورىنەچەك:

1800	يلدا	قازاندا	ئالار	86 جان
1801	«	«	«	« 88
1802	«	«	«	« 74
1803	«	«	«	« 71
1804	«	«	«	« 62
1807	«	«	«	« 65

ئالدا غى سيفر يۇنى برئاز عەجەبلەنەرسەدە، هەر حاللە بز ئالارنىڭ سانىنىڭ كيمىگەنىن ئورتاداغى بيش يولدان بيك ياخشى كورەبز. برئيكى كىشىنىڭ ئارتووى عائىلەدە بالا تووب كيتووى، ئاۋلدان قازانغا كيلو شىكىللى كشىلەردەن بۇيۇمۇشلى تاتارلارنىڭ سانى قايسى يلدا ئارتىب كيتووى بيك مۇمكين.

تاتار راتوشاسىنىڭ باسالووى.

... ديمەك قازان نىق قارغالى شىكىللى تاتار سەودەگەرلەرىنىڭ مەركەزى بولب كيتدى. حۆكومەت دە قازان بلەن قوشلغان ئيسكى وە ياڭا بيستەلەرنى ئايرم بر شەهەر ئيتب سانابـ باشقا واق شەهەرلەرگە بيرلگەن «ساما ئوپراولىنىيە» نى بيررگە ئويلادى. شونىڭ ئوچون قازان گوبيرناسى بترئلب، ئانىڭ ئورنىنا 13 ئويەزدەن عبارەت بولغان «ناميستنيچيستوا» ياسالغانىڭ ئيكنچى يلندە، ديمەك 1782 يلدا تاتارلار «راتوشا» ئاتاب يۇرتكەن، ئەمما رەسمى كاغەزلەردە "Казанская татарская Ратуша обеих слобод" ئاتالغان بر مەحكەمە وە ئانىڭ ياننىدا شۇل ئوق بيستە تاتارلارنىا مەحسوس سيروتسكى سود ئاچلدى. بۇلارنىڭ وازىفەلەرى بيك كيڭ. زامانىسىنا كورە زور ئيدى: 1) بۇ راتوشا بيستەلەردەگى كوپىس وە ميشچەنلەرنى (يەعنى سومالارنى بيش يۈز سومدان كيم بولسان واق بورژوا) ئيدارە قىلا، 2) ئالاردان ئالىنا تورغان سالملارنى جيبب كازوننى پالاتاغا تاپشرا، 3) ئالارنىڭ عەسكەرلىك ئيشلەرن قاراب تورا، 4) ئالار ئاراسىندا چىققان عرازداسكى ـ ميللى حۆكۈمەلەرنى قىلا (ئويەزنى سود بلەن ئورتاق مەجلسدە)، 5) سوعش واقتلارنىدا ئۈشكەن ئاۋكلار وە ميابتسيبە چەقو ئيشلەرن ئارى (بيلگلى كوپىس، ميشچەنلەرن)، 6) قازى سايلاو ئيشندە ئيشتيراك قىلب، شونىڭ مەجلسلەرن جيبا، 7) سيروتسكى سود بلەن برگە ئولگەن

كىشىنىڭ مالىن بولە، 8) باي بانكروت بولسا كونكورس تەئەيىن
قىلا. ۋېكسىل بويىنچا ئاقچا ئالۇ مەسئەلەسىن ھۆكۈم ئېتىپ ھەل
قىلىغان ئىشنى پالىسىيەگە تابشىرا. 9) جىرلى ھۆكۈمەتنىڭ
تابشۇرۇۋى بىلەن تاتارلارغا ئائىد بولغان باشقا ئىشلەرنى قارى،
10) سەۋدەگەرلەرگە پاسپورت بېرە.

1793 يىلغا قەدەر بۇ مەھكەمە سايلانغان ئېكى بورغومىستىر
(شەھەر باشلىقى دېگەن مەعنەدە) ھەم ئىكى راتمان (كېڭەشچى)
دەن عىبارەت بىر كالىلىگىيە (ھەيئەت) تارافىدان ئىدارە
قىلىنىپ كېلگەن.

بۇتۈن مەسارىفى بۇ شول مەھكەمەگە بويسۇنغان كىشىلەر بىرىپ
بارغانلار. لاكىن 1793 يىلدا تاتاردا كوپ ۋاقىتدا بولغالاپ كېلگەنى
ئۈسلى، 201 كىشى عارىزا بىرىپ، بىز مۇنى تەئمىن ئېتمىيىز،
ئانى ھۆكۈمەت مەھكەمەسىنە (ئۆيەزدنى سودقە) بويسۇندىرىڭىز
دېگەچ، بۇ خەبەر سىناتقا ئېرىشكەچ، سىنات ئېركاز چىقارىپ،
بارى تىلەگەن ۋە ئانى تەئمىن ئېتىشىدە ئىشتىراك قىلىنغان كىشىلەرنىڭ
راتۇشاغا تابىع بولۇرلار دېگەچ، جەمعىيەت ئىشىنە ئازمى كوبمى
ئىعتىبار ئېتكەن 61 بورژۇئا تابىلىپ، شوڭلارغا بويسۇنۇپ تەئمىن
ئېتىپ ئالىپ بارغانلار: سوڭرا بارا تۆرا باشقالارندا راتۇشاغا
كىرە باشلاغانلار. بۇ مەھكەمە كوپ يىللار ئۆزۈپ ئالەكساندىر
ئىكىنچى زامانىدا شەھەرلەرنىڭ ئىدارەسىن رەفورما چاغىنداغىنا
بىتكەن. راتۇشا ھەم سىيرودسكى سوددا ئىش يۈرۈتۈ رۇس قىلىندە
بولۇپ بارى راتمان ھەم بورغومىستىرلەرگىنە تاتارچا قول قويغانلار.
لاكىن روسچا بىلوچىلەرى رۇسچا قول قويىپ بارغانلار.

مەجلىسلەرندە ئىشلەنگەن ئىشلەرنى بىر ئاتاقول ئېتىپ يازىپ بارىپ،
ئانى عادەتدەگىچە «ژورنال» دېپ ئاتاغانلار: ھەر بىر يىللىق

بىر ئاتاقول ۋە ئىشلەرنى تۈبلەتىپ قويا تۇرغان بولۇپ عۆمۈمەن
ئىشلەرنى بىك ياخشى يۈرگۈزگەنلەر.

بۇ مەھكەمە شولاي كوپ ئىشلى، مۇھىم بىر مۇئەسسەسە
بولسادا، شول ئايرىم كىشىلەر تارافىدان خۇسۇسى ئىعتىبار بىلەن
تەئمىن ئېتىلگەنلىگە زور توگەل ئېدى: ئانىڭ بىر پىسىرى سىكرىتارى،
بىر يازۇ يۈرتۈچىسى، بىر ئىستورۇژى بولۇپ 1810 يىللارغا قەدەر
ھەزىرگى پىچەن بازارى چاتىنداغى «جەمالى كەرچۈنلىگى»
(كۆفر يۈچماغىنىڭ قارشى سىنداغى) دېپ مەعلۇم بىنانىڭ بىر
بولمەسىندە بولۇپ، بۇتۇن يىللىق راسخودى دا 1807 يىللاردا 1615
سوم چاماللارندا بولادىر ئېدى.

تاتار ئاراسىندا سەۋدەنىڭ ئۆسۈۋى، كرەديت مەسئەلەسى بۇ
مۇئەسسەسەنى بىر كىرەكلى مەھكەمە ئېتىپ تانىتتى.

تاتارلاردا كرەديت مەسئەلەسى.

— 18 نچى عەسرنىڭ ئاخىرندان باشلاپ
تاتار كرەديت بىلەن فايدالانا. لاكىن بۇ
زاماندا ئەلى بانكەلەر ياڭاغىنا باسالا
باشلاپ، قازان، ئۇفا، ئورنبورغ ۋە قارغالى شىكىللى جىرلەردە
ئايرىم كىشىلەرگە كرەديت بىرۈچى بىرگىنەدە بانكە بولمىغان
تاتارلار سەۋدە ئۈچۈن پراسىنت بىلەن ئاقچانى روسدان (كوپرەك
روس كوپىسى ۋە ئالپاۋتلارى) ھەم بىر بىرسىندەن ئالىپ تورالار
ئېدى. شولاي ئوق تاتارلار سەۋدە قىلغاندا مالنى ھامان ئاقچاغىنا
ئالمى- ئەمما بىك كوپ كىيسەگەن كۆتىمەكە ئالالار ئېدى.

19 نچى عەسرنىڭ بىرنچى يىللارندا ئورتا ئازىيادان مال
ئالىپ قايتىپ كېلگەندە قىرغىزلار تارافىدان تالانغان ۋە ئۆتۈرلگەن
سەۋدەگەر خۇدايبىرداللا ئىشمۇرات ئىنىنىڭ 12 كىشىگە ۋېكسىل بويىنچا
26793 سوم بىرەچەگى قالدى. كرېدىتورلارنىڭ كوبىسى قازان
سەۋدەگەرلەرى، روسلار ھەم بۇخارالىلار دا بار. يېگىرمى مىڭدەن

ئارتۇق مالنى تالانچاقدا ئاتانىڭ تەسترخانغا كيلپ جىبتىپ كۆرىدىتور-
لارغا ئۆلەشكەن مالنى ئەنا ، ئول زامان ئاقچاسى بلەن 15925
سوملق بولغان.

1800 يلدا بانكروت بولغان سەودەگەر يۇمۇشلى تاتار
رەحمەتوللىن نىڭ 10 كىشىگە بيرلگەن ۋېكسىللەرى بويىنچا 5386
سوم بيرەچەگى بار. شول ئوق يلدا ئيبراھيم ئيسماعيلوف
دىگەن قازان كوپيسىنىڭ بيرەچەگى ئيسكى ۋېكسىل بويىنچا
12497 سوملق. 1795 يل حۆكۈم ئشندەن مەعلوم بولدىغىنا
كورە يۇسف ھەم عەبدۇسەلام رەحمەتوللىنلەرنىڭ 7900 سوملق
ۋېكسىللى بيرەچەكلەرى قالغان. 1803 يلدا ئيسماعيل غالىنسكى
دىگەن كشى ئۆلە. مۇنىڭ 21000 سوملق بيرەچەگى قالا. شۇنىسى
قزىق كى 19 نچى عەسرنىڭ باشندا ، بۇ سەودە ئشى ھەم كرەدىت
مەبەتلەسندە مۇسلمان روحانيلارى دا قاتنشب كيتەلەر. مەسەلەن.
1803 يل سيبروتسكى سودنىڭ بازولارىنا قاراغاندا قازان ئاخونى
تەبوبەكەر ئيبراھيموف ئۆلگەچ 9422 سوم 30 تيين الك مالى
قالب. شۇنىڭ نچندە 1750 سوملق ئالنووى شۆيەلى بولغان
ۋېكسىللەر قالا.

ئيرى سەودە ھەم چيت ئيللەر بلەن سەودە.

18 نچى عەسرنىڭ باشندا باشلانغان ئيرى سەودە ، ئول عەسرنىڭ ئاخرندا ھەم 19 نچى عەسرنىڭ باشندا ئاليدا كوچەيب كيتەدى. بۇلارنىڭ بۇ سەودەلەرى ماماندا ، شول تيرى بارى جەنلىك تيرىسى، جاباغا، جال، بال وە بالاوز بولب قالدى. تاتارلار بۇ مالنى تۆرلى يارمار كالارگە بارب جيبالار، مەكەرجەگە ئالب بارب تاغندا ئيرى قوللارغا وە ياوروپالىلارغا ساتالار ئيدى. حەزرگى كۆندە باشقردستان

ئنقلاغانلقدان حۆكۈمەت دە باشقردستانغا تاتارلارنى تۈتقارسز
يبەرە باشلادى.

باشقرد قوزغالشلارى زامانندا ، بيگرەكدە 1750 يللاردا
تاتار سەودەگەرى باشقردستانغا بيك چيننلك وە ئابرم ئاتنلقلار
بلەن گەنە كرەلەر. ئالارنىڭ حالغنى ئۆتۈرنولارندان قورقالار
ئيدى: ئەمما حەزر بۇ چيتنلكلەر ھەممەسى بترىلدى. شولاي
ئيتب باشقردستان وە تاتارستان تاتار سەودەگەرلەرىنىڭ بازارىنا
ئەيلەنب كيتەدى. شول ئوق چاقدا سەودەگەرلەر ئورتا ئازيا
وە قرغزستان بلەن سەودەنى دا كوچەيتب جيبەردىلەر. حەتتا
بۇ زاماندا تاتار سەودەگەرلەرى بۇخارالىلار بلەن كريدىتكە
ساتو ئيتە تورغان بولدىلار. مەسەلەن. ئاللدا ئيسمى ئەيتلگەن
ئيشمورانى بر بۇخارا سەودەگەرى حسەنغكە 4500 سوم بيرەچەگى
بار ئيدى. تاتارلار بۇخارادان ميرلوشقا (قارا كول) كيترەلەر،
ئانغا ئيسە روس وە ياۋروپا ماللارن ئيلتەلەر ئيدى. شولاي ئوق
تاتارلارنىڭ قزماچ فابريكلەرنە 19 نچى عەسرنىڭ باشندا ماماق،
مانق جنبى ھەم ميتكال بۇخارادان كيلەدر ئيدى.

مەسەلەن، 1803 يلدا مەحمود مامانى ديگەن بر تاتار فابريكانتنا
بر تاتار سەودەگەرى شوندى ماللارنى بۇخارادان ئالب قايتقانى
مەعلوم. بيلگىلى مەنبەعلەردە مۇندى فاكتلار كوب، بز ئانى
بۇ ئورندا كيترب ئوقوچىنىڭ باشن چوالترغا تلەميز.

بۇ زاماندا تاتارلارنىڭ قناي چيكنشى كيلەتا شەھەرندە
ئون زاۋودلارندا ئشلەنە تورغان كاجوالارن ئالب بارب قناي ماللارنا
ئالماشترالار ئيدى. عوموماً بۇ زاماندا 1840 يللارغا قەدەر
روس وە تاتارلاردا كياختاگە كادول، مۆگز ئالب بارو وە ئاندان
چەي وە باشقا قناي ماللارى ئالب قايتو تەرەققى ئيتكەن بر
ئش ئيدى.

مۇنە تاتار زاوودچىلارىدا ،شول ئش بلەن شۇغۇللانالەر.

،بو حاقدا قازان تاتار راتوشاسى پراتاقوللارندا 1807 يلغا دائير بر مەعلومەت ساقلانب قالغان. پراتاكول بويىنچا قازاننڭ ئىكنچى گيلدى كوپىسى مۇحەممەد عابباسوف كياحتاگە كاجول ئالب بارب قناى ماللارىنا ئالىشترغان (چەى مۇراد بولسا كيرەك) حاقدا تاموژناغا پوشلينا ئۈچن بيش مڭ بيرەسى قالب، ،شول ئاقچانى ،ئول حۆكومەتدەن كيچكترب ئالونى.سۇرى ھەم ،بو ئشكە كەفيل ،بولب قازاننڭ برنچى گيلدى كوپيسى يوسف بيكبوف، ئيكنچى گيلدى كوپيسى موسا يونوسف قول قويالار ھەم كەفالەت ئيتب 160، 40 سوم ئاقچا ئىبعلان قلالار. ،بو ئاقچاننڭ نەومەى قناى بلەن بولغان ئشنڭ نيندى ،زور بولغانىن كورسەتسە كيرەك.

سەناعەت چاتقىنسى – ئەلىگنە بز تاتارلاردا سەناعەت زۇھور ئيتكەنن وە ياللانغان ئشچىلەر، كورب ئۆتدق: مۇندان ئالكدە بوگاچا باوى زاماندا حۆكومەت رەسمى ئيتب تانغان كيشت ئاولندا فابريكانت بوسوپف ديگەن كشىنڭ بارلغىن دا كوردك. شولاى ئوق 1767 يلداغى يكاتيريناجيغان زاكون چەھار و كاميسيەسنەگى قوزغالغان سۆزلەردەن ئوك بز تاتارلار قولندا تاتارستاندا وە باشقردستاندا شەم، سابن، پوتاش، ماى قايناتا تورغان. حەتتا تيكستيل نەرسەلەر باسى،سوغا،بويى تورغان سەناعەت يۇرتلارنڭ بارلغىن، كاميسيە دەرسن كوپيس وە زاوود-فابريكچىلەرنڭ ،بو ئشكە ئچلەرى پۇشۇلارندان، ،بو ئشدە ،زور كانكورينسييە كورولەرندەن بز ،بو ئشلەرنڭ بيك واق بولماغانلغىن دا بلەبز. بيلگيلى ،بولارنى حەزرگى زامان پرامىشلننوستى بلەن چاغشدررغا بارامى، حەزرگە نيسبەتەن بۇلار ئيرنەك كوستار

يۇرتلارى مانوفاكتورالار ئيدى. لاكين شولاى دا بۇلار روس ئالپاوتلارى قولنداغىلار تۆسلى ئيركسز كرەستييەن (پاسسيونى باتيسا پرينسيپيال) تارافندان ئشلەنەيلەر، بەلكى تاتار سەناعەت يۇرتلارندا ياللانغان تاتار ئشچىلەرى ئشليلەر ئيدى. مۇنى ئيسبات قلو ئۆچن باشقا مەنبەعلار بولسادا؛ بزگە مۇنى كورو ئۆچن 1783 نچى يلدا گنە زميشچيرسكىنڭ كنەز ۋيازمسكىگە يازغان حاتننڭ شۇشى بر ئيكى سەترن ئالساق: قازان ويلايەتى تارچا موللا تيلى ئاولننڭ يومۇشلى تاتارى حاليد سۇبحانقولى، قازان باكا بيسنەسىنڭ مۇرتازا راحمانقولى ديگەن تاتارنڭ كون زاوودندا ياللانب حزمەت ئيتدى. (В работе по найму) ديلەر. ديمەك ياللانغان يومۇشلى تاتار عادى ياىى تاتارغا حزمەتكە كرگەن. تابيعى ،بو كشى جبر ئالقدان، سالم تۆلەرگە ئاقچا كيرەك بولغانغا حزمەتكە قازانغا كيلگەن كشى.

18 نچى عەسرنڭ ،سوڭندا. 19 يۈزنڭ باشندا ،بو سەناعەت چاتقىنسى تاغن ئوسە باشلادى، قازان تاتار راتوشەسى پراتاقوللارندان كورلگەنچە قازاندا تاتارلار قولندا 1800 يلدا 9 سابن زاوودى بار: شونڭ بارىسى كوپيسلار قولندا؛ برنسى گنە كنەز زانفتمقى؛ شولارنڭ ئيكنسى حاتن كشىلەر قنكى؛ يەنە 4 كازول زاوودى بار؛ يەنە 10 داند كون زاوودى بار. شونڭ برنسى ميھربانو مورتازينانىقى حۆكومەت قازان گوبيرناسى ،تۆزنڭ سەناعەت يۇرتلارنى قاراغاندا بۆتن روسييەدە 1814 يلدا ئالتنچى ئورندا تۆرا. مەسكەودە بۇلارنڭ سانى 539 بولسا، قازان گوبيرناسندا 148 زاوود وە فابريك بار. ئشچىلەرنڭ سانى يلعندان قازان گوبيرناسى روسييەدە 13 نچى ئورندا تۆرا. (مەسكەو ويلايەتندە 42307 كشى) قازان گوبيرناسندا 3932 كشى.

ئیڭ کوب سەناعەت یۇرتلارینىڭ بىرنىسى جیبری قازان ئۆیازی
(62,84%) قازان گوبیرناسنداغی ئشچیلەرنیڭ یارتیسی ئشلی
ئۆی ماللارنی 2095 یانیسە بۆتەن ئشچیلەرنىڭ ... قالغان ئشچیلەر
روس ئالپاوت سەناعەتچیلەر قولنداغی ئیرکسز کرەستیەنلەر سەناعەت
قازان گوبیرناسندا ئەسلسی سابن ۋە کون ئشلەو.

قازان گوبیرناسندا 89 کون زاوودی بولوب، بو یاقەدان گوبیرنا 5 نچی ئورندا تورا: ئورتا 310 خەزمەتچی، شەر بر زاوودقا 10.2 ئشچی توشن. بو زاوودلار 1814 یلدا 333.719 دانە تۆرلی سورت کون ئشلیلەر. (شوندان ئیڭ کوب ئشلەنگەنی کاجول - 234.030 دانە ئشلەنە) مونە شوشی کون زاوودلارنىڭ ئیڭ زورلاری ۋە ئیڭ کوب ئشچی بولغانی (یاللانغان ئشچی) تاتارلارنىقی (موسا ئاپانایف، یاقوب عەبباسف، سالیح ئاینیق، حەبیبوللا یاحیین، مۆستافا ئاینیق، عەبباس بیلاینلەر تیقی: شوندان قالا باری ئیکی روس زاوودی بار). مۆندان قالا 1814 یلدا قازان گوبیرناسندا ئیڭ مۆهیم سەناعەت سابن زاوودلاری. ئالارنىڭ سانی 24 بولوب، شوشی یلدا بارسندا 133.260 پوت سابن ئشلەنگەن. بو میقدار بۆتەن روسیەدە ئشلەنە تورغان سابننىڭ 46% کەسب ئیتە. شوشی 24 زاوودنىڭ 13 تاتارلارنىقی: عەبیله کیتاپوڤانىڭ زاوودی. بو یلدا 10.000 پوت، ئیساق زامانفنىڭ 10.000 پوت، کوپیس عەبدلکەریم یونوسفنىڭ 9000 پوت، موسا ئاپانایفنىڭ 8000 پوت، یاقوب ساتونوفنىڭ 6000 پوت ئشلەگەنی مەعلوم.

قازان گوبیرناسندا 19 نچی عەسرنىڭ باشندا تاعن بر مۆهیم بر سەناعەت بولسا، ئولدا ماهوت ... یاسی تورغان فابریکلەردر. بولارنىڭ خوجالاری هەم ئشچیلەری بارسندا تاتارلار.

ئیبیرنلدا 9 فابریك ئشلی، 819 ستانوك، 592 ئشچی. بونىڭ 4 سی قازان ئۆیەزندەگی تاتارلار قولندا؛ ئەنیا بیلی زاووت یار ئۆیەزندە باپلار ئورنسی دیگەن تاتار قولندا.

بو کورنی ئاولنغانی تاتار فابریکلاری ... خوجالاری یەقلەر فاتیلیبەسنىڭ موسا، مۆستافا، سۆلەیمان، مەحمود، مۆحەممەد ئیسملەرنەکی ئیدلەر. قازاننىڭ ئورندە بولغان 4 تە کستیل فابریکلەرندە بایازیتف، بورنایف بیریتف، ئابدولف دیگەن تاتارلار قولندا ئیدیلەر. بولار کوبرەك قۆماچ ئشلیلەر، 1814 یلدا بو فابریکلەردەن 609٬800 ئارشین مال چقدی. ئەگەر بو یلدا بۆتەن روسیەدە قۆماچ 809٬800 ئارشین ئشلەنگەنن حەترگە ئالساق، تاتار تیکستیل سۆنعەتی نی قەدەر ئەهەمیەتلی بولغانن کورەبز: دیمەك 1814 یلدا بۆتەن روسیەدە 72,2% تاتار فابریک-لەری ئشلیلەر ئیدی.

مۆندان باشقا تاعن تاتار قولندا پوتاش زاوودلاری‌دا بار ئیدی. بو سەناعەت کوبرەك ئالپاوت ئشی بولسادا، تاتارلار روس ئالپاوتلارندان جیر ئاریندا ئالب ئشلیلەر ئیدی؛ مەسە-لەن ئرقا گوبیرناسندا یەلەبەی ئۆیەزندە عوبەیدوللا مەقسودف هەم قازان کوپیسی سوبرفنىڭ بر پوتاش زاوودی بولغانی مەعلوم. 1814 یلدا قازان گوبیرناسندا برنچی بر یازو کەعەزی فابریگی بولوب، ئولدا تاتار فابریکانتی ... خوجانیف (Xозяинов) قولندا ئیدی. بو فابریك یار ئۆیەزندە بولوب، یل سایین 6000 سورت چەمالا شوندان 4000 ستوپاسی یازو کەعەزی، 2000 ستوپاسی ... تورغان ئیدی.

دیمەك 19 نچی عەسرنىڭ باشندا ئیندی تاتارلاردا سەناعەت چاقچسی تووغان ئیدی، جیرنىڭ ئازلقی، ئاچلقی ۋە بیزدە

كرەپاستنويلىق ئاترنلاب ئته بلشلاۋى، ئشچى ده ئاوب بيرگەن:
ئەمما هاماندا چن پرالىتارى توماعانه ئاتلارلاردا ئەلى سەناعەت
كاپيتاليزمنە ئيرشمەگەن ئيدىلەر. لاكين ئاتلارلار تيزلك بلەن
تەرەققىگە بارالار، ئەمما بۆتۈن روسسيە كولەمندەگى سەبەبلەر
بۆلارنك ئالما بارا ئورعان تاريخ ئاربالاركوپچە كلەرنە 60 نچى
يىللاردا ئاياق تقدى.

مەتبەعەچىلك سۆز-
مەتبى وە كيتاب
بازارى

بوعارنىدا بز چوگاچار حەرەكەتندەن بر
نيچەگننە ئالى ئلك دين ئيركين كولك
نەرسە بيرلگەنن سۆيلەب ئورعان ئيدك.
شول ئوق چاغلاردا مەدرەسەلەر ئاچارعادا
ئيرك بيرىلدى، بو سەياسەتنك ئوزگەرونده بردە شيكسز
روسسيەنك شەرق بلەن سەودە مۆناسەبەتنك ئارتووى وه روسسيە-
دەگى مۆسلمان خالقلارنىدا دين تيركىنى بيرب وه ئارقاسندا
قرعز وه تورتا ئازيا خالقلارنا يامشى كورنو بولدى. شونك
ئوچن بۆتۈن روسسيە مۆسلمانلارى ئوچن 1789 نچى يلدا ئوفادا
مەحكەمەى شەرعيەى ئاچلب (1)، حوكومەت مۆحەممەدجان حوسەينى
شيكللى ئيسكەندەن بيرلى روسسيەنك شەرقكە تەجاوزنە حزمەت
ئيتب كيلگەن ئاگينتنى مۆفتى ئيتب قويدى: سايلانعان قازيلار-
عادا ژالونيە قويب موللالارنى ئالارنك باشلقلارى ئارقلى
چيناونيك ياساب، بۆتۈن تاتارلارنى شول چيناونيك موللالارنك
كانترولنە بيردى. حەتتە 1797 نچى يلدا حۆكومەت 3600
قورئان باسدرب مۆسلمانلار ئچندە تاراتدرا باشلادى.

1782 نچى يللاردان ئالب قرعزلارعا مەچت وه مەدرەسەلەر
سالدرتا باشلادى وه 1785 يلدا بو خاقدا يارلعان بر تورەگە

1) بو خاقدا فەرمان 1788 نچى يلدا چقدى.

بازعان خاتدا يكاتيرينا بو ئشلەرنك ئاچقدن ئاچق ئيقتبسادى
وه سەياسى مەقسەد بلەن ئشلەگەنن بلەرب ئەيتادى: Видев из
донесения вашего, что построение для подданных наших маго-
метанскаго закона мечети в Троицкой и в Оренбурге открыты,
не сомневаемся, что такое сооружение мест публичной молитвы
привлечет и прочих в области кочующих и обитающих к гра-
ницам нашим ..... تابىعى ئبو خالقلار بلەن سەودە ئيلك ئزور
عەلاقەچى بولسان تاتارنك بورژوازيەسنك ده كوڭلن تابارعا
كيرەك ئيدى، چونكى ئبو شەرق چيگندەگى روسسيەنك سەو-
دەسى بر قوين تۆگل، بەلكى ئزور نەرسە بولعانى شوشى
سيفرلاردان كورب بولا: ئوورينبورغ تاموژناسندا 1768 يلدان
ئالب 1772 يلعا قدر شەرق ئيللەريدەن كرتلگەن مالنك منقدارى
1'114'883 سوملق بولب، روسسيەدەن چقفانى ئيسە 978'376
سوملق ئيدى. شوندان حەزينەگە بۆتۈنلەى كيلگەن 283'315 سوم
تەشكيل ئيتەدر ئيدى. ئادن شونداى ئوق ئزور سەودە وه داحود
ترويسكى تاموژناسندا كيلەدر ئيدى. شولاى ئيتب هەر
ياقدان شەرق خالقلار وه تاتارنك سەودەگەرهەم ئانك ئيدەيولوگييە
بولعان موللاسن وه شولار ئارقلى خالقنى قولدا تۇتارعا هەم
بر ئاز چواتورعا كيرەك بولدى.

تاتار بورژوازيسى ئوزنك ئالتش-بيرنشى كوبرەك قرعز،
ئوزبەك وه تاجيك بلەن بولعاچ؛ بۆلار بلەن ئش قىلو ئوچن وه
ئالار توسانى ئولك ديقدار وه ئالارنك بوعارعى سينفلارى بلگەن
نەرسەنى بلۆرگە كيرەك بولعاچ، مەدرەسەلەرده ئاچدلار؛ شول
مەدرەسەلەرده بو جيرلەرنك ئەدەبى تلى بولعان چقتاى تلندەگى
كيتابلارنى وه شول جيرلەرده بيك مۆستەعمەل بولعان فارس
تلندە ئوقتا باشلادلار؛ حەتتا 19 نچى عەسرنك باشندا ئەفەندى
حەزرەت ديگەن بر كشى ئيتب تاتارلارعا شول تورتا ئازيا

كىيمەلەرن كىيرتو بولندا بىك كوب ئىشلەر قىلدى. شونىڭ ئۈچۈن
بزدە چن ــ چىندان فىئوداليزم ئىدېئولوگىيەسى بولغان ئىسلامنىڭ
فىكرى سەۋدە كاپىتالى دەۋرىندە ئۆزگەرتەن تاتارلارغا كىردى، چۈنكى
بۇ سىستېما ئۇقۇتۇ («ئسول قەدىمە»)نى شول سەۋدە كاپىتالى
ئۆزى تالاپ قىلدى ۋە ئۆزى چاقىرىب كىرتدى؛ قازان ۋە ئەتراپى
سۆزگرا ئسول قەدىمە ئىسمى بىلەن مەعلۇم بولغان ئورتا ئازىيا
تەعلىم رەۋىشى ۋە ئاناڭ ئەساسى بولغان مەفكۇرەسن («ئىدېئو-
لوگىيەسن») ئۆيرەتۈچى مەدرەسەلەر بىلەن تولدى؛ (بۇ مەدرەسەلەر
نىسە سۆزگرا تاتارنىڭ مەدەنىيەتىن ياشاشىدا زور خىزمەت كۆرسەتتىلەر).
باشدا بۇ مەدرەسەلەر ئۈچۈن كىتابلارنى سەۋدەگەرلەر ۋە
ئوقورغا كىتكەن شاكىردلەر ئارقىلى تاتارلار فېئودال بۇخارادان
كىتىرىب تۇردىلار؛ لاكىن تاتارنىڭ سەۋدە كاپىتالى ئىيەلەرى بۇ
كىتاب دىگەن «تاۋار» نىڭدا «كەسب» ئۈچۈن ئەھەمىيەتىن
ئاڭلادىلار.
ئىبتەككى شول تۇبلاردا ئايرىم سەھىسلەر ئاراسىدان سوغلغان
بوپالمان قومىچنى كوبلەب سوغو ۋە سوبارنىڭ فايداسىن سىزىب
«فابرىكا ــ مانافاكتورلار» ياسى باشلاغان ئىدى؛ شونىڭ
شىكىللى تۇك شول «مەتبەغە» دىگەن نەرسەدە بۇ كىتابنى ئىشلى
بلەلاساق، بۇخارا ۋە سەمەرقەندنىڭ ئۆزىندە شول ئۇق كىتابلارنى
ئالىب بارىب ساتىب «كەسب» ئىتەرگە مۇمكىنلىكنى سىزىب
ئالدى. 1799 نچى يىللاردا قازان، ئوربېنبورگ ۋە باشقا جىرلەرنىڭ
تاتارلارى (تابىعى مۇندى ئىش بلەن شۇغۇللانۇرگە فورسات تاپقان
سىنىن حۆكۈمەتكەدىن كىتابلارنى باسارغا رۇخسەت ئىتونىن سۇراب
مۇراجەعەت ئىتتىلەر. لىبىرالىزم قاراپلانا تۇرغان ئالىكساندر
بىرنچىنىڭ حۆكۈمەتىدە سىنزور ئەربو شارتى بىلەن رۇخسەت ئىتتى؛
ۋە پىتربورغدا ياسالغان شەرق مەتبەغەسن قازانغا بىرنچى گىمنازىيە

تاتار تىلىنىڭ شەرقدە گى
حوزورنتا كۆچۈرگەلەر ئىتتى. حۆكۈمەت
ئەھەمىيەتىن ئاڭلاب، 1767 نچى يىلداغى ئۆكازى بىلەن بۇ
گىمنازىيەدە تاتار تىلى ئوقۇتۇرا باشلاغان ئىدى.
دىمەك 1500 يىلنىڭ 15 نچى دىكابرىندە گى سىناتنىڭ ئۆكازى
بىلەن قازان شەرق تىللەرندە كىتابلار باسا تورغان مەتبەغەلى
بولدى. گىمنازىيەنىڭ ... ئاتاسىناتوۋى بورابوشىلىنىڭ عەبدۇلعە...
زىپ بۇر ... بۇ ئىشنى تاپشۇرىب، تاتارچا، فارسچا ۋە عەرەبچە
دىن كىتابلارنى باسار ئۈچۈن شەرتنامەدا ياسادى. سىنزوردا
تابلدى؛ بۇ ئىشكە عەبدۇرازاق دىگەن كىشى تەعيين قىلىندى.
بورناشىف ئۆچ يىل ئىچىندە شول قەدەر كىتاب باسدى:
1) 11.000 دانە ئىيمان شارتى، 2) 1200 بىرعەلى كىتابى،
3) 3000 فەرزۇنتەجات، 4) 3000 سۇبانۇلعاجىزىن، 5) 300
ئىستىۋانى كىتابى، 6) 2000 دانە بوتۇن قۇرئان، 7) 1000 دانە
پارەلى قۇرئان. نۇزاقلاسى بورناشىف ھەم عەبدۇرازاق باسقا
تاۋار بىلەن ساتۇ ئىينوى ئارقىرو، كىتابنى ھەم ئىرانغا ۋە ئورتا
ئازىيادەگى شەفىعى مەزھەبىندەگى كىشىلەرگە ساتۇ نىيەتى بىلەن
«فەرزۇنتەجات» كىتابىن باسقان چاقدا، ئاخرىندا شىعىيلەرنى
ماقتاغانلىق بر ئەسەر ئارتىرىب بلسەلەر. بۇ چاقدا تابىعى
بۇزۇن ئىشلەرى مەزھەب سوغىشى بولغان، باشقا سەياسى ئىشلەرى
بولماغاچ بۇخارالىلار شىكىللى خىلافەت دەۋرىندەگى سەياسى
ئىجتىماعى كۈرەش نەتىجەسى بولوب تۇغان مەزھەبلەر كۈرەش
بىلەن قورچاق ئويناغان مۇللالار تاۋش قوبتاردىلار. ئىش مەحكەمەنى
شەرعىيە حۆكۈمىندە 8 يىل باردى. ناشىردە سىنزوردا حۆكۈمگە
بىرمەدىلەر؛ لاكىن كىتاب باسو ئىشى توقتادى: ئەللىگى سەعىد
ئوعلى ئىبراھىم جەلفىن (گىمنازىيەدە تاتار تىلى مۇعەللىمى

علم بولوپ، ياور و پاداشى مەعلىسى بلەن زيانلى) سىلزور بولدى.
مەشرىبات ئىدى، قازان كوپيىسى يىسى تاياتىغا تابشۇرلدى.
1806نچى يىلدا بۇ ناشىر شوبەنى كىتابلارنى باسدى.
1) 19،000 دانە ئىيمان شارتى، 2) 4000 ھەفتىيەك، 3) 1000
دانە بىر ئەدلى كىتابى، 4) 1200 ئىنتوانى، 5) 1200 دانە
سۇرە ئەۋۋەلى، 6) 1500 بۇ تۇرلى قۇرئان. بۇ كىتابلار زامانىدا
ئىناق كوپ پاسلغان تەرىپدە قۇرئان بولدى، ئەۋۋەل نىرخى قىمەتدا
باسىلىپ ئىناق كوپ ساتىلغان جىرى ھەكەزچە يارملاكسىدە ھەم
ساتىلدا 25 سوم بولغان.
موندە شولاي كىتاب 19نچى ئەسرنىڭ باشىدا ئالتى بىر سەنەئەت
ئارتىلدى.

□□